המרחב החקלאי ממערב לחורבת ברפיליא, מודיעין

אלנה קוגן־זהבי ויחיאל זלינגר

חורבת ברפיליא (נ״צ רי״ח 1991/6462; רי״י 1491/1462; איור 1) היא אחד האתרים המרכזיים באזור מודיעין. האזור שמצפון לאתר זה מתאפיין בשתי יחידות נוף: (א) גבעות עם מדרונות טרשיים, שם נחצבו מתקנים; (ב) נחל ענבה (היום רחוב עמק האלה) החוצה את השטח במרכזו, שמשני עבריו מצויה אדמה טובה לחקלאות.

בעקבות תנופת הפיתוח הגדולה שעבר האזור בשנים האחרונות נערכו בו חפירות וסקרים רבים. בעורף החקלאי של חורבת ברפיליא נחשפו מתקנים חקלאיים, כגון גתות וסכרים, וכן ספלולים, כבשני סיד, ערמות סיקול ודרך עתיקה (גיבסון ולס תשנ״ח [א]:114; גרשטיין תשנ״ח [א]; תשנ״ח [ב]; גרשטיין ופרץ תשנ״ח:118–119; וקסלר־בדולח תשנ״ח; מרגלית תשנ״ח; קוגן־זהבי תשנ״ח). בשטח שהשתרע בין ברפיליא לבין אל־בורג׳ שמדרום־מזרח לה נחשפו שתי חוות, האחת מבוצרת מהתקופה ההלניסטית, והשנייה מהתקופה האומיית (גיבסון ולס תשנ״ח [ב]). כן התגלה באותו מקום יישוב מהתקופה העות׳מאנית (גרשטיין תשנ״ח [ב]).

לקראת סלילתו של רחוב עמק האלה (כביש 20) בנחל ענבה נערכו לאורך התוואי חפירות הצלה (איור 1; קוגן־זהבי וזלינגר תשס״ג; קוגן־זהבי תשס״ד).[1] חלק משטחי החפירה היו במדרונות הטרשיים, שם התגלו מתקנים חקלאיים, מערות, מדרגות חקלאיות ומערת קבורה, ללא עדויות למבני מגורים. שטחי החפירה האחרים היו בערוץ הנחל, שם נבנה מערך של קירות להסדרת הזרימה בערוץ (ר׳ אתר 67, להלן).

טרסות וגדרות

אתר 67: מערכת השקייה (איורים 1, 2; תוכנית 1)

האתר נמצא בנחל ענבה והחפירה נערכה במרכז הערוץ. נפתחו עשרה ריבועים שבהם התגלו כמה קירות משני שלבי בנייה עיקריים: בשלב הראשון

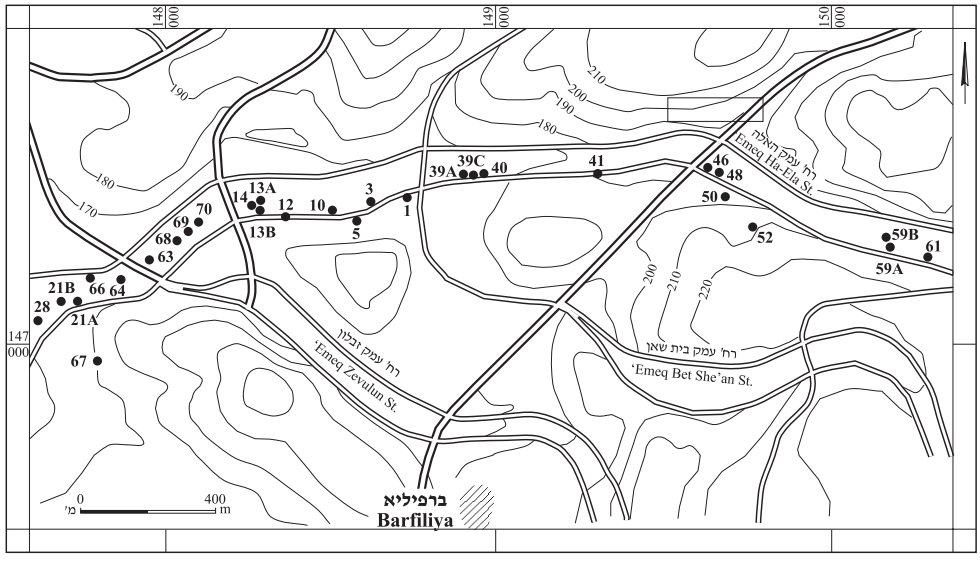

איור 1. מפת איתור.

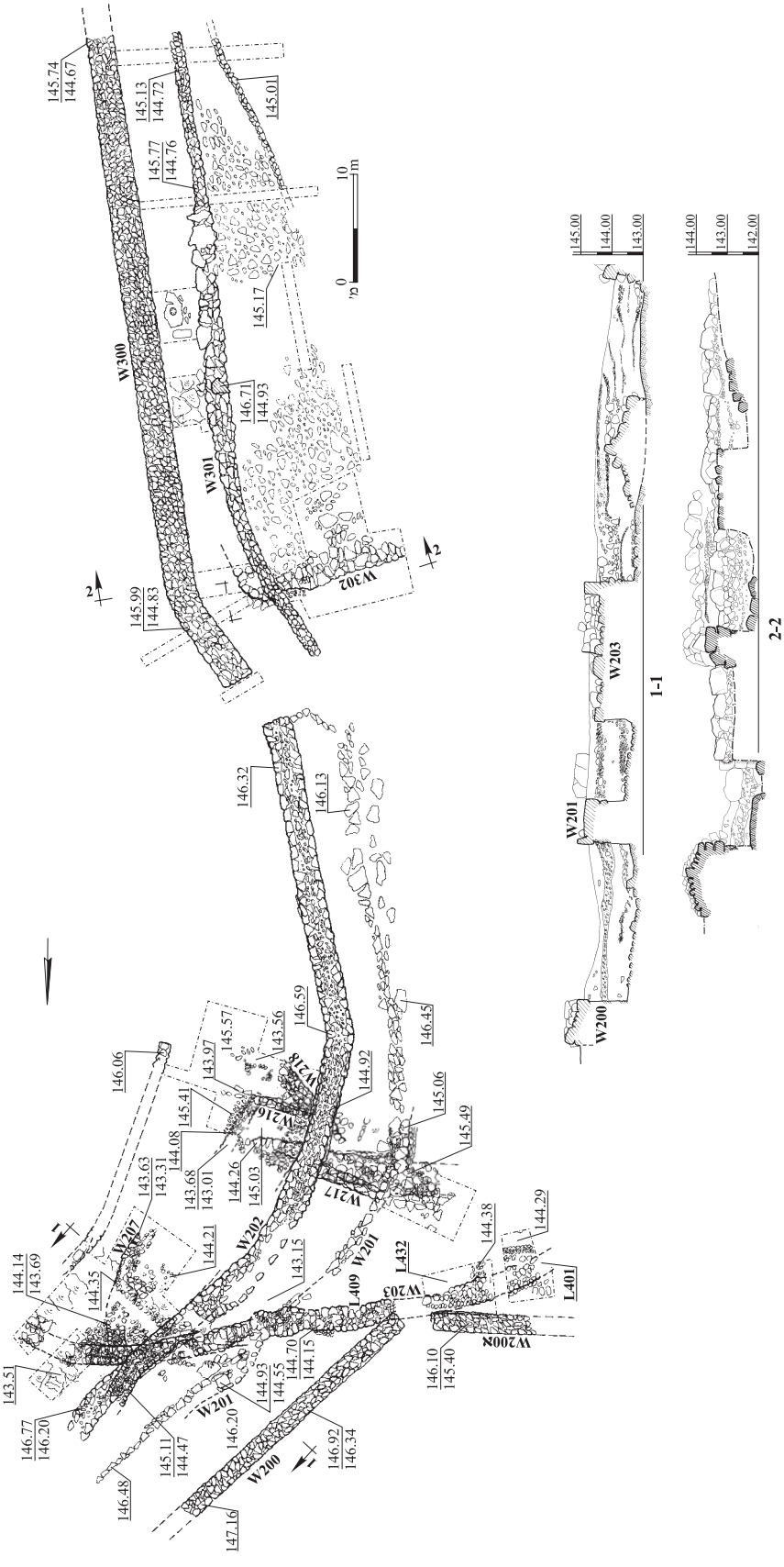

תוכנית 1. אתר 67, תוכנית רחבים.

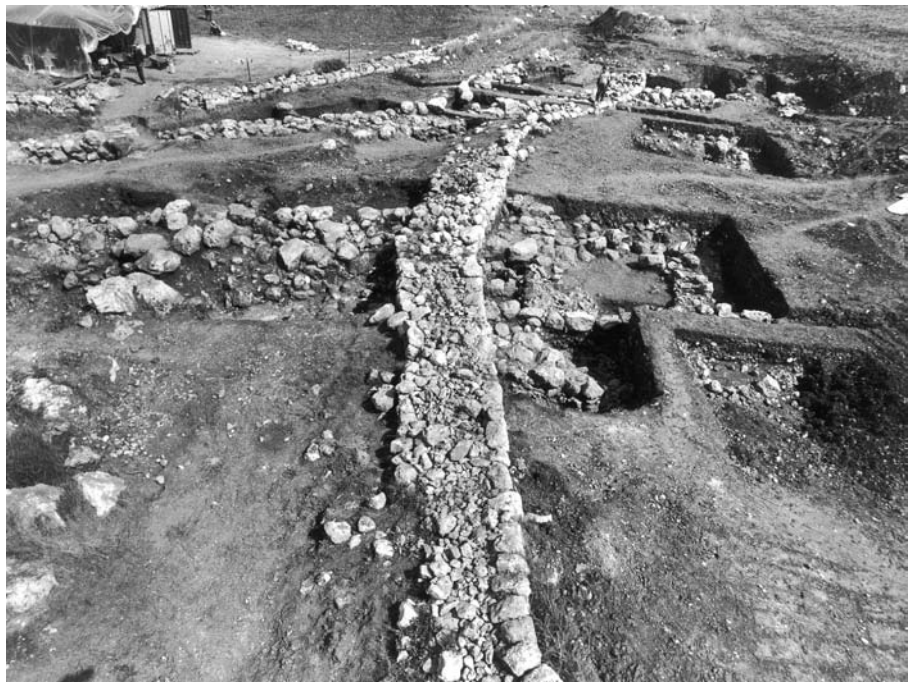

איור 2. אתר 67, מבט כללי על מרכז השטח.

נועדו הקירות ליצור טרסות, ובשלב השני הם נועדו להסדיר את הזרימה בערוץ. החרסים שנמצאו נסחפו לכאן ולכן קשה היה לקבוע את זמנם של הקירות. למרות זאת, ניסינו לקבוע על פי הסטרטיגרפיה ומפלסי הקרקע את היחס הכרונולוגי בין השלבים, ועל פי החרסים המאוחרים ביותר, גם את התאריך המוקדם האפשרי לבניית הקירות. במרבית החתכים הובחנו שישה מפלסי קרקע המתייחסים אל הקירות ועל פיהם נעשתה החלוקה הכרונולוגית.

המערכת הקדומה

בשלב זה שימשו הקירות ליצירת טרסות לעיבוד חקלאי. הקירות נבנו בניצב לערוץ או באלכסון לו. הובחנו ארבעה שלבי משנה.

שלב א'. לשלב זה מיוחסת ערמת סיקול (5 × 6 מ'; גובה 1.2 מ') שנבנתה על הסלע, ועל כן נראה כי היא הקדומה ביותר. צדה המזרחי תחום בקיר תמך הבנוי נדבך אחד של אבנים גדולות (W207). הממצא שהתגלה בתוך ערמת הסיקול ועל הסלע כלל מעט שברי כלי חרס שתוארכו לתקופת הברונזה התיכונה (איור 3:25–27) ולתקופות הרומית הקדומה (איור 3:19), הביזנטית והאסלאמית הקדומה (איור 3:3, 7, 14, 22).

שלב ב'. כ־20 מ' מדרום לערמת הסיקול ובמפלס גבוה יותר, נחשף קיר (W218; 1.8 × 4.0 מ'; גובה 0.5 מ') הניצב לערוץ שכיוונו צפון־מערב–דרום־מזרח. הקיר בנוי אבנים מסותתות גס ואבני גוויל, שהשתמרו לגובה נדבך אחד על אדמה חומה בהירה מעורבת באבנים שהצטברה על הסלע. הממצא שהתגלה במילוי הניגש לקיר היה מועט וכלל שברי כלי חרס מעטים מהתקופות הביזנטית והאסלאמית הקדומה (איור 3:21). מתחת ליסוד הקיר לא התגלה כל ממצא מתארך.

שלב ג'. בשלב זה נבנו ארבעה קירות בניצב לערוץ: קיר 203 בצפון השטח, קירות 216 ו־217 כ־20 מ' מדרום לו וקיר 302 כ־40 מ' מדרום להם. הקירות נבנו על מילוי של אדמה חומה חרסיתית, אשר הכילה מעט אבנים. מילוי זה היה גבוה ממפלס הקירות של השלב הקדום. כיוון שהקירות משלב זה נבנו במפלס זהה, לא ניתן לדעת בברור מה היה סדר בנייתם.

קיר 203 חצה את הערוץ וממנו נחפר קטע באורך של כ־40 מ' (תוכנית 1: חתך 1–1; איור 4). הקיר (רוחב 1.8–2.8 מ', גובה השתמרות כ־0.9 מ') נבנה מאבנים גדולות מסותתות גס (גודל ממוצע 1.0 × 1.4 מ'). בחלקו המזרחי הוא נבנה משני פנים של

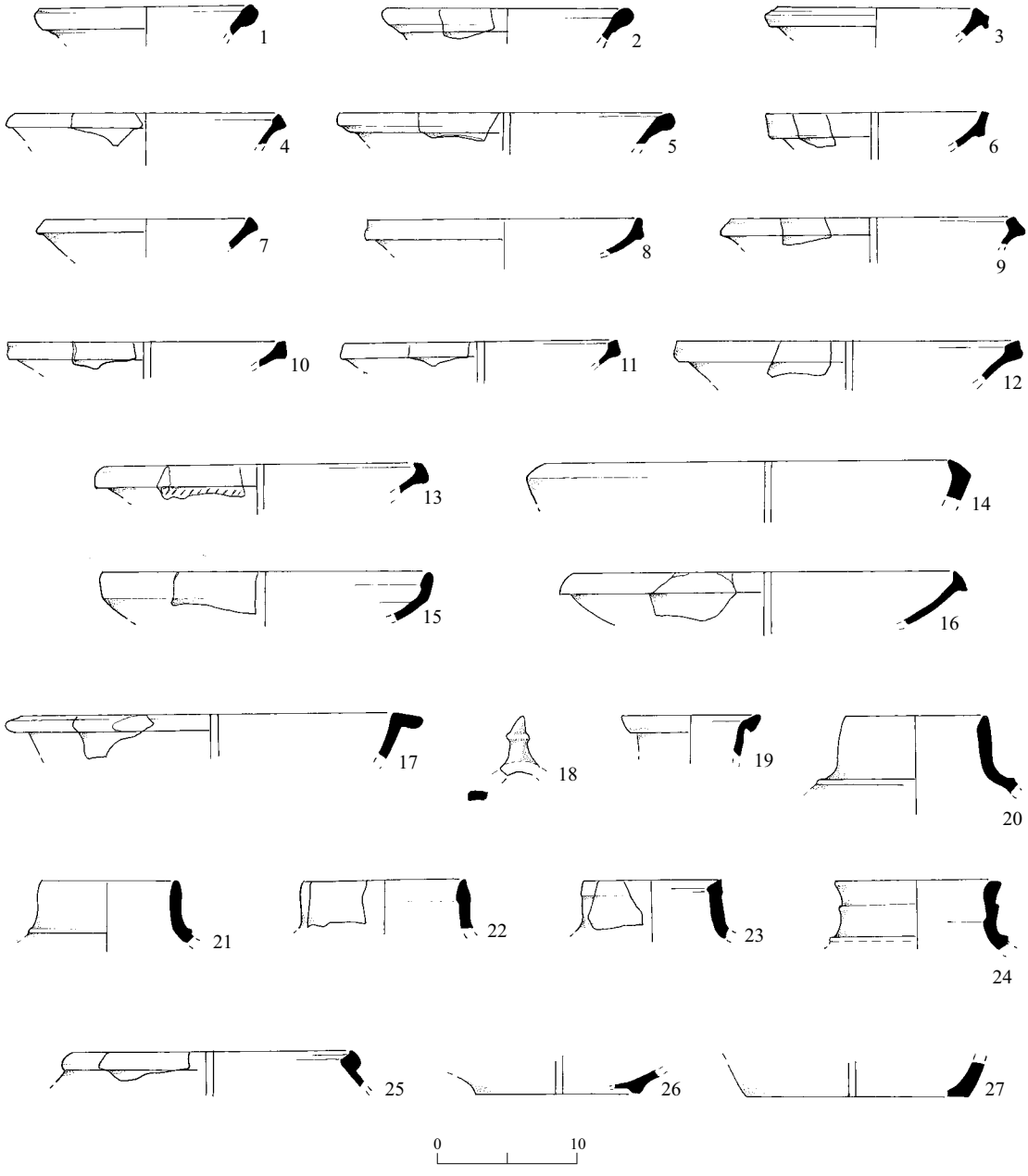

איור 3. כלי החרס מאתר 67.

אבנים גדולות שביניהן מילוי של אבנים קטנות ובינוניות, ובחלקו המערבי — באבנים גדולות שהתמוטטו בחלקן. ניתן להבחין כי צדו הדרומי, הפונה אל מורדות הערוץ, היה בנוי בקפידה רבה ובמרכז הערוץ הוא עובה לצורך תמיכה.

חרסים מהתקופה הביזנטית התגלו מתחת לבסיס הקיר (איור 3:10), במילוי משלב השימוש בקיר (איור 3:4–6, 8, 13, 15) ומתחת למפולת אבנים בקצהו המערבי של הקיר (איור 3:2). כן נמצאו שני מטבעות של קונסטנטינוס הב׳ (330–335 לסה״נ):

◀ איור 3

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	הקבלות	תאריך
1	קערה	407	4082	Late Roman C Ware: Avissar 1996: Fig. XII.2:9	סוף המאה הו׳–ראשית המאה הז׳ לסה״נ
2	קערה	426	4107	Late Roman C Ware: Avissar 1996: Fig. XII.2:11	המחצית הראשונה של המאה הז׳ לסה״נ
3	קערה	427	4063	Cypriot Red Slip Ware: Hayes 1972: Fig. 82:13, Form 9	סוף המאה הו׳ עד סוף המאה הז׳ לסה״נ
4	קערה	413	4032	Late Roman C Ware: Hayes 1972: Fig. 69:32, Form 3	460–475 לסה״נ
5	קערה	431	4069	Late Roman C Ware: Avissar 1996: Fig. XII.2:13	המחצית הראשונה של המאה הז׳ לסה״נ
6	קערה	419	4052	Late Roman C Ware: Hayes 1972: Fig 67:7, Form 3	460–475 לסה״נ
7	קערה	420	4055	Cypriot Red Slip Ware: Avissar 1996: Fig. XII.3:3	סוף המאה הד׳ – סוף המאה הה׳ לסה״נ
8	קערה	428	4071	Late Roman C Ware: Avissar 1996: Fig. XII.2:2	460–490 לסה״נ
9	קערה	437	4110	Late Roman C Ware: Hayes 1972: Fig. 69:32, Form 3	460–475 לסה״נ
10	קערה	424	4020	Late Roman C Ware: Avissar 1996: Fig. XII.2:9	סוף המאה הו׳ ראשית המאהה ז׳ לסה״נ
11	קערה	511	4516	Late Roman C Ware: Avissar 1996: Fig. XII.2:9	סוף המאה הו׳ ראשית המאה הז׳ לסה״נ
12	קערה	506	4510	Late Roman C Ware: Hayes 1972: Fig. 68:10C, Form 3	460–475 לסה״נ
13	קערה	413	4032	Cypriot Red Slip Ware: Hayes 1972: Fig. 81:1, Form 9	סוף המאה הו׳ – סוף המאה הז׳ לסה״נ
14	קערה	403	4006	African Red Slip Ware: Hayes 1972: Fig. 16:21, Form 61	הרבע הראשון של המאה הד׳ – הרבע הראשון של המאה הה׳ לסה״נ
15	קערה	443	4098	Late Roman C Ware: Hayes 1972: Fig. 65:2, Form 1	סוף המאה הד׳ – ראשית המאה הה׳ לסה״נ
16	קערה	435	4076	FBW Bowls: Magness 1993: Form 2C:4	המאות הד׳–הי׳ לסה״נ
17	קערה	523	4549	FBW Bowls: Magness 1993: Form 2C:2	המאות הד׳–הי׳ לסה״נ
18	פך	515	4521	Avissar 1996: Fig. XIII.138:1	סוף המאה הח׳ – המאה הט׳ לסה״נ
19	קנקן	427	4104	בר־נתן 1988 : לוח 11:13, 12	המאה הא׳ לפסה״נ
20	קנקן	515	4524	Magness 1993:226, Form 5A	סוף המאה הו׳ – ראשית המאה הח׳ לסה״נ
21	קנקן	466	4138	Magness 1993:226, Form 6A	סוף המאה הו׳ – ראשית המאה הח׳ לסה״נ
22	קנקן	420	4056	Magness 1993:225, Form 4B:1	המאות הה׳–הו׳ לסה״נ
23	קנקן	435	4086	Magness 1993:225, Form 4B:5	המאות הה׳–הו׳ לסה״נ
24	קנקן	521	4548	Avissar 1996: Fig. XII.7:5	מהמאה הה׳ עד לתקופה האסלאמית הקדומה
25	סיר	427	4104	Bonimovitz and Finkelstein 1993: Fig. 6.14:3	הב״ת 2
26	קערה	427	4086	Pritchard 1963: Fig 20:28, Tomb 15; Fig 61:9, Tomb 57	הב״ת 2
27	קנקן	427	4036	Pritchard 1963: Fig. 35:4, Tomb 32; Fig. 47:1, Tomb 43; Fig. 54:1, Tomb 58	הב״ת 2

איור 4. אתר 67, קירות 201–203, מבט לדרום.

האחד במילוי משלב השימוש בקיר (ביכובסקי, להלן: מס׳ 2) והשני מתחת למפולת אבנים בקצהו המערבי של הקיר (ביכובסקי, להלן: מס׳ 1). נתזי צור ושברי חרס מעטים מהתקופות הביזנטית והאסלאמית הקדומה התגלו באדמת סחף אשר כיסתה את ראש הקיר והוציאה אותו מכלל שימוש (איור 3:16, 23). שלושה מטבעות התגלו במילוי שמדרום לקיר, אחד מהם מן התקופה הרומית (ביכובסקי, להלן: מס׳ 3) ושניים לא זוהו.

מקיר 302, הנמצא בקצה הדרומי של השטח, נחשף קטע באורך 3 מ׳ אשר השתמר לגובה מרבי של שני נדבכים. הקיר מקביל לקיר 203 ודומה לו באופן בנייתו ובכיוונו (תוכנית 1: חתך 2–2); אפשר ששניהם נבנו יחד. במילוי משלב השימוש בקיר התגלו מעט שברי כלי חרס מהתקופות הביזנטית והאסלמית הקדומה (איור 3:11, 12, 17, 20, 24). קיר 216 נבנה על הקיר מן השלב הקדום (W218) וביטל אותו (איורים 2, 4). הקיר בנוי מטור של אבנים מסותתות גס, והוא נחשף לאורך 7 מ׳ והשתמר לגובה נדבך אחד; לא ברור אם הקיר שימש טרסה. הממצא ליד הקיר כלל נתזי צור ושברי חרס מעטים מהתקופות הביזנטית והאסלמית הקדומה (איור 3:9).

מצפון לקיר 216 ובמרחק 4 מ׳ ממנו נחשף קיר 217 הבנוי מאבני גוויל גדולות (0.7 × 1.0 מ׳ בממוצע). קצהו המזרחי השתמר היטב וקצהו המערבי התמוטט עקב בניית קיר 201 המאוחר לו. קירות 216 ו־217 מקבילים זה לזה אך לא לקירות 203 ו־302, ולפיכך אפשר שהקירות משלב זה לא נבנו בבת אחת.

המטבעות

גבריאלה ביכובסקי

שמונה מטבעות התגלו בהקשר למערכת הקירות הקדומה, מתוכם זוהו ארבעה.

1. סל 4007, לוקוס 401, ר״ע 85268.
קונסטנטינוס הב׳, תסלוניקיה, 330–335 לסה״נ.
פנים: CONSTANTINVS AVG NOBC דיוקן לימין עטור נזר, לבוש שריון.
גב: GLOR–IA EXERC–ITVS שני חיילים עומדים לחזית, אוחזים רמחים ומגנים. ביניהם שני נסים. מתחת לקו: SMTSB
Æ, ↑, 2.11 גרם, 19 מ״מ.
ר׳ *LRBC* 1:20, No. 836.

2. סל 4070, לוקוס 432, ר״ע 85270.
קונסטנטינוס הב׳, אנטיוכיה, 330–335 לסה״נ.
פנים: CONSTANTINVS AVG NOBC דיוקן לימין עטור נזר, לבוש שריון.
גב: [GLOR–IA EXERC–ITVS] שני חיילים עומדים לחזית, אוחזים רמחים ומגנים. ביניהם שני נסים. מתחת לקו: SMANA
Æ, ↓, 2.08 גרם, 18 מ״מ.
השווה *LRBC* 1:30, No. 1357.

3. סל 4028, לוקוס 409, ר״ע 85269.
335–341 לסה״נ.
פנים: דיוקן לימין עטור נזר, לבוש שריון.
גב: [GLOR–IA EXERC–ITVS] שני חיילים עומדים לחזית, אוחזים רמחים ומגנים. ביניהם סימן מטבעה שחוק.
Æ, ↑, 1.04 גרם, 16 מ״מ.
השווה *LRBC* 1:31, Nos. 1363–1367.

4. סל 4520, פ״ש, ר״ע 85271.
סוף המאה הד׳–המאה הה׳ לסה״נ.
פנים: דיוקן לימין.
גב: שחוק.
Æ, 0.41 גרם, 10 מ״מ.

המערכת המאוחרת

בשלב כלשהו יצאו הקירות של המערכת הקדומה מכלל שימוש ובמקומם נבנו שלושה קירות חדשים, ייתכן שלאחר פער זמן ניכר. הקירות של מערכת זו נראו על פני השטח. הם נבנו במקביל לערוץ והיטו ככל הנראה את זרימת המים לכיוון מערב, וכך הגנו על השטחים המעובדים ממי השטפונות. הובחנו שלושה שלבי בנייה.

שלב א׳. בשלב זה נבנה קיר 202/300 (גובה 0.8 מ׳, רוחב 1.8–2.4 מ׳), שחלקו העליון היה גלוי על פני השטח. הקיר נבנה בתוך אדמת סחף חומה מעורבת באבנים קטנות רבות, שהצטברה על קירות 218 ו־216 משלב ג׳ של המערכת הקדומה (תוכנית 1: חתך 1–1; איור 4); בסיסו חתך את קיר 203 מאותו שלב קדום. קיר 202/300 נבנה משני פנים של אבני גוויל גדולות שביניהם מילוי של אבנים קטנות ובינוניות. הממצא שהתגלה מתחת למסד הקיר כלל חרסים מהתקופות הביזנטית והאסלאמית הקדומה (איור 3:1) וכן כדורי רובים בני ימינו.

שלב ב׳. בשלב זה נבנה קיר 201/301 שחלקו העליון היה חשוף על פני השטח ובנייתו פגעה בקיר 203 של המערכת הקדומה (איור 4). הקיר נבנה מאבני גוויל על אדמת סחף חומה מעורבת באבנים קטנות רבות. חלקו הצפוני (W201), שם נותרה ליבת הקיר בלבד, הרוס ואילו חלקו הדרומי (W301) השתמר לגובה שני נדבכים (רוחב 0.5 מ׳; תוכנית 1: חתך 2–2). כיוון שאופי הבנייה של קיר 201/301 ורוחבו שונים לחלוטין מאלה של קיר 202/300 נראה שהם לא נבנו יחד, אם כי לא ברור איזה קיר קדום ואיזה מאוחר.

שלב ג׳. בשלב זה נבנה קיר 200 (רוחב 1.4–1.8 מ׳, גובה השתמרות נדבך אחד) וכנראה גם קיר 200א. קיר 200 היה חשוף על פני השטח והוא נבנה על מילוי של אדמת סחף חומה כהה שכיסה את הקירות משלבים א׳ וב׳. אופי בנייתו דומה לזה של קיר 202: שני פנים של אבנים גדולות ומילוי של אבנים קטנות ובינוניות בתווך. נראה שהקיר נבנה עקב הטיית הערוץ מערבה. הממצא שהתגלה באדמת הסחף כלל כלי חרס מהתקופות הביזנטית והאסלאמית הקדומה וכן תרמילי כדורים וקופסות שימורים מודרניים.

בדרום שטח החפירה הובחן על פני השטח מצבור של אבני גוויל רבות, אשר כיסה את קיר 301. נראה שאבנים אלה סוקלו לצורך הכנת השטח החקלאי שממזרח למצבור. בין האבנים בלטה אבן גבוהה שהונחה על קיר 302 ואפשר ששימשה אבן גבול לחלקה.

אתרים 21A, 21B (איור 1)

במרכז הערוץ ובמקביל לו נבנה קיר שאורכו 48 מ׳ (רוחב 1.5 מ׳ לפחות), מהם נחשפו 25 מ׳. לקיר ארבעה נדבכים של אבנים גדולות שיצרו בבסיסו מדרגה שגובהה 2 מ׳.

במרחק 30 מ׳ מהקיר, במורד הערוץ, נמצאו קירות נוספים (תוכנית 2). קיר אחד (W35) נחשף לאורך 15 מ׳ והוא בנוי שלושה נדבכים של אבנים גדולות (גובה 1.2 מ׳, רוחב 1 מ׳). ייתכן כי הקיר נהרס בחלקו משטף המים, ולכן נבנה במרחק 3 מ׳ ממערב לו קיר נוסף (W31) משתי שורות של אבנים בינוניות (0.3 × 0.4 מ׳; גובה השתמרות 0.5 מ׳), אשר נראה על פני השטח לאורך כ־17 מ׳, מהם נחשפו 10 מ׳.

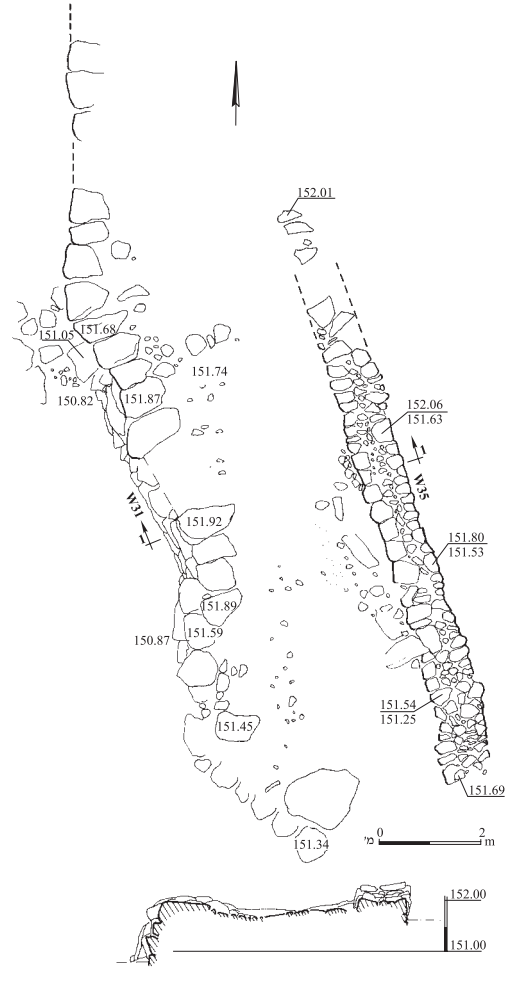

תוכנית 2. אתר 21, תוכנית וחתך.

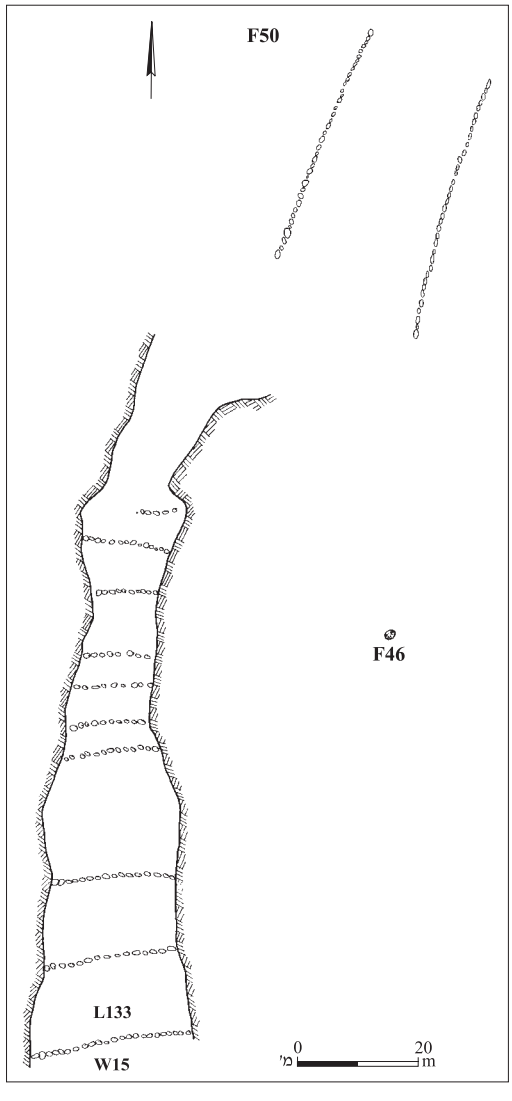

תוכנית 3. אתר 50.

אתר 50 (איור 1 ; תוכנית 3)

נמצאו עשר טרסות הבנויות בתלילות לרוחב ערוץ קטן בכיוון מזרח–מערב. הקיר הדרומי (W15; אורך 15 מ׳, רוחב 2 מ׳, גובה 1.7 מ׳) בנוי מאבנים בינוניות (0.4 × 0.4 מ׳) והוא הקרוב ביותר לערוץ הראשי והגדול. הקירות האחרים היו בנויים באופן דומה. הממצא כלל שברי גוף שחוקים שלא זוהו. במילוי העפר לצד קיר 15 נמצאו שני מטבעות ברונזה:[2] האחד מטבע חשמונאי (מס׳ 1) והשני תוארך למאה הד׳ לסה״נ (מס׳ 2). לפיכך נראה כי הטרסות באתר לא נבנו לפני סוף המאה הב׳ לפסה״נ.

1. סל 1060, לוקוס 133, ר״ע 85274.
חשמונאים, 29–37 לפסה״נ, ירושלים.
פנים: כתובת בתוך זר (לא קריאה).
גב: לא קריא.
Æ, 2.34 גרם, 14 × 16 מ״מ.

2. סל 1052, לוקוס 133, ר״ע 85273.
המאה הד׳ לסה״נ.
פנים: ראש לימין, עטור זר.
גב: לא קריא.
Æ, 1.99 גרם, 18 מ״מ.

אתר 61 (איור 1 ; תוכנית 4)

במרכז הערוץ נבנה קיר (W4 ; אורך 10 מ׳) הבנוי מאבנים גדולות בגובה נדבך אחד. לאורכו נעשה חתך בדיקה עד לסלע, אך לא התגלה כל ממצא מתארך. מצפון לו הובחנה ערמת סיקול (אתר 62).

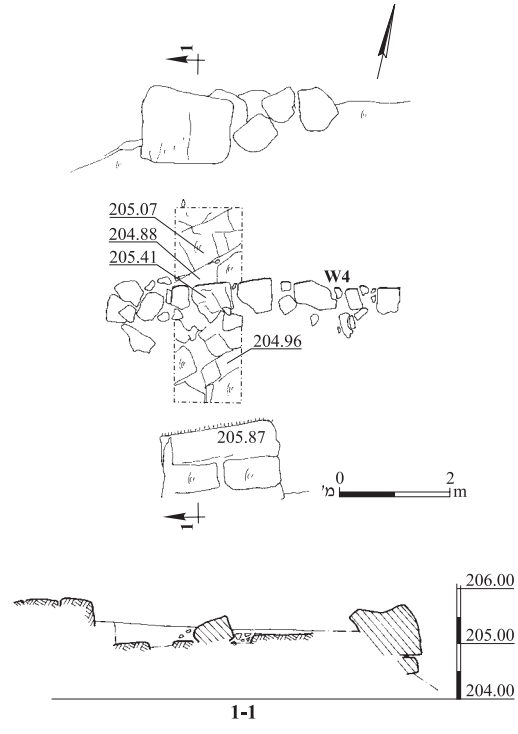

תוכנית 4. אתר 61, תוכנית וחתך.

אתרים 68, 69, 70 (איור 1)

תועדו ארבעה קירות טרסה שכיוונם צפון–דרום. סמוך לאתר 69 התגלה אגן חצוב בסלע (קוטר 0.3 מ׳, עומק 0.2 מ׳); לא התגלה בו או סביבו כל ממצא מתארך.

גתות

אתר 1 (איורים 1, 5 ; תוכנית 5)

לגת משטח דריכה רבוע (L5 ; 2 × 2 מ׳), שממנו שרדה הדופן הדרומית בלבד (גובה 0.2 מ׳). מצפון למשטח נחצבה תעלה שהובילה לבור איגום מלבני (L6), אשר בקרקעיתו נחצב בור שיקוע מעוגל (0.6 × 0.9 מ׳; עומק 0.5 מ׳). מצפון־מזרח לבור האיגום נחשף שקע טבעי אשר סותת בצורה מרושלת לבור מלבני בעל פינות מעוגלות (L7; 0.5 × 0.9 מ׳; עומק 0.2 מ׳). הבור ניקז באמצעות שיפוע בסלע ושני חריצים טבעיים משטח מיושר ממזרח לו (2.0 × 2.5 מ׳). ייתכן כי לפנינו משטח המתנה שבו הניחו את הענבים טרם דריכתם והתירוש התנקז לבור. במשטח הדריכה וממזרח לגת הובחנו שישה ספלולים חצובים קטנים, הפזורים ללא סדר (0.1 מ׳ קוטר, 6–8 ס״מ עומק). על משטח הדריכה ועל פני הסלע ממזרח לגת ומדרום לה התגלו מעט חרסים שחוקים.

במרחק 3.5 מ׳ מצפון־מזרח לגת נמצאה אבן רחיים שנראה כי לא היתה שייכת לגת והובאה ממקום אחר.

איור 5. הגת, מבט לצפון־מערב.

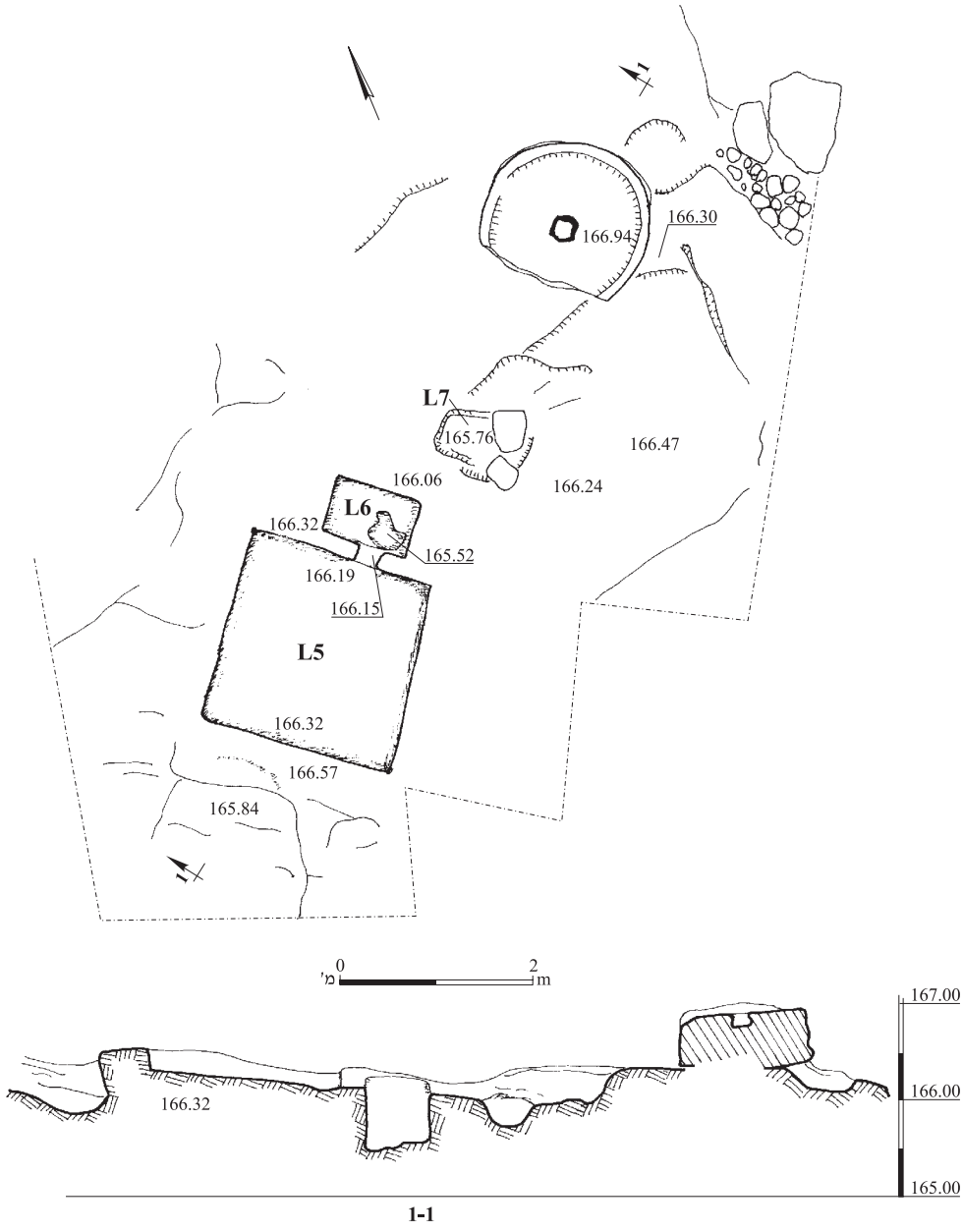

תוכנית 5. אתר 1, תוכנית וחתך.

אתר 12 (איור 1 ; תוכנית 6)

בשיפוליה הצפוניים של הגבעה נחפרה גת הכוללת משטח דריכה מלבני שקרקעיתו מדורגת ומשופעת לכיוון צפון (L20; 1.5 × 1.7 מ׳). המשטח נוקז בעזרת תעלה צרה אל בור איגום מלבני (L21; 0.6 × 1.3 מ׳, עומק 0.6 מ׳), אשר בתחתיתו נחצב בור שיקוע עגול (קוטר 0.3 מ׳, עומק 0.1 מ׳). לא התגלה כל ממצא מתארך.

אתר 13A (איור 1 ; תוכנית 7)

ממערב לאתר 12 נחשפה גת קטנה הכוללת משטח דריכה משופע לכיוון צפון (אורך 0.8 מ׳; רוחב

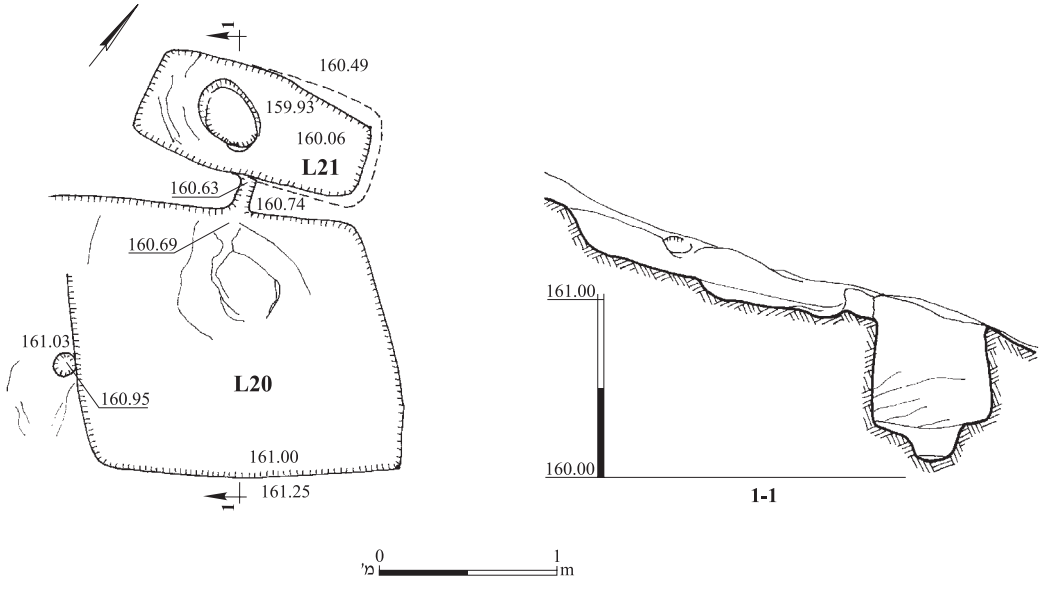

תוכנית 6. אתר 12, תוכנית וחתך.

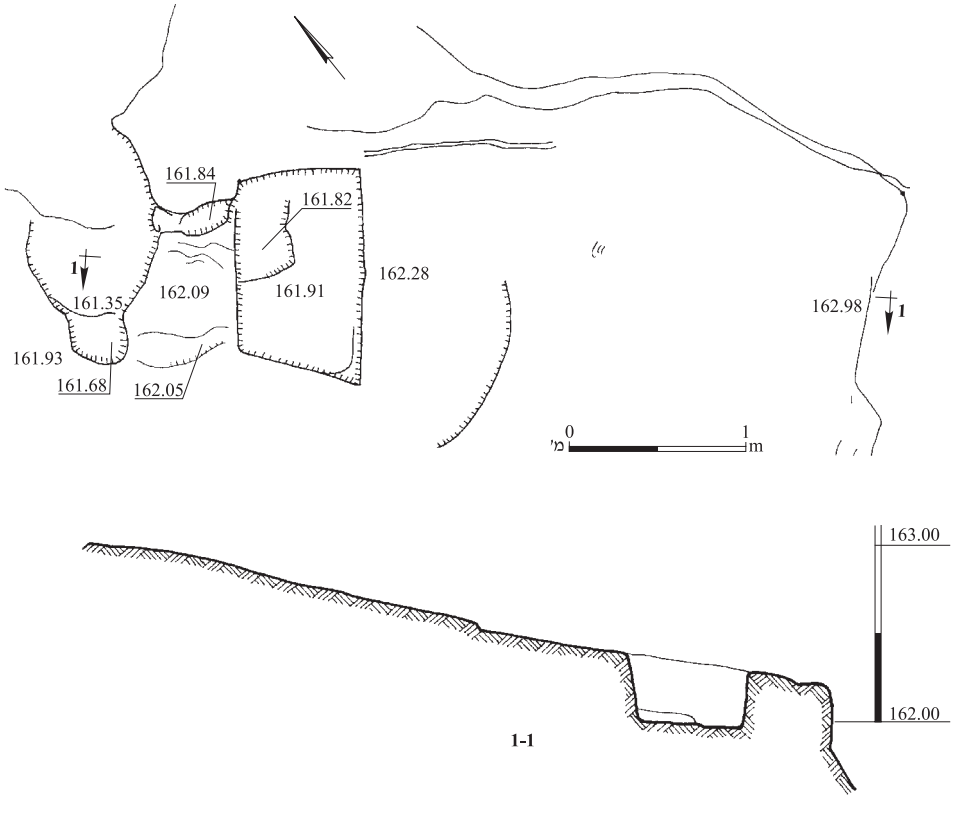

תוכנית 7. אתר 13A, תוכנית וחתך.

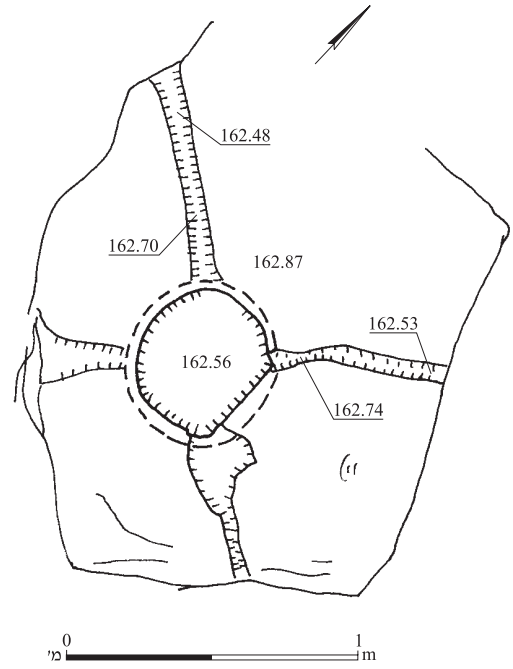

תוכנית 8. אתר 13B.

לא ידוע). משטח הדריכה רדוד מאוד ודופנותיו המזרחית והמערבית לא שרדו, ולכן קשה היה לאמוד את גודלו. בור האיגום הטרפזי (0.7 × 1.1 מ׳, עומק 0.4 מ׳) ניקז את משטח הדריכה. מצפון לגת נחשף אגן מעוגל שבקרקעיתו נחצב שקע קטן (קוטר 0.45 מ׳, עומק 0.3 מ׳). לא התגלה כל ממצא מתארך.

אתר 13B (איור 1; תוכנית 8)

על הסלע החשוף נתגלה חלק ממתקן הכולל אגן מעוגל (0.4 × 0.5 מ׳, עומק 0.3 מ׳). מארבעת צדיו ניגשות אליו ארבע תעלות חצובות שלא השתמרו לכל אורכן ועל כן לא ברור היכן מוצאן. לא התגלה כל ממצא מתארך.

אתר 46 (איורים 1, 6, 7; תוכנית 9)

נחשפה גת, הגדולה מבין הגתות שנחפרו. היא כוללת משטח דריכה מלבני (L137; 2.3 × 2.5 מ׳) שלו דפנות חצובות שהשתמרו לגובה 0.12 מ׳ בלבד עקב פגיעה של כלי מכני. שתי תעלות חצובות ניקזו את המשטח אל בור איגום גדול ומלבני (L139; 0.8 × 1.6 מ׳; עומק 1.7 מ׳). במקור נחצבו שני בורות נפרדים שעומקם שונה זה מזה, ואליהם

איור 6. אתר 46, מראה כללי לצפון־מערב.

הוליכו שתי תעלות. בשלב מאוחר חוברו שני הבורות (תוכנית 9: חתך 2–2); חציו המערבי של הבור עמוק ב־0.15 מ׳ מחציו המזרחי. ממזרח לבור האיגום הובחן משטח קטן, הרוס ברובו (רוחב 0.25 מ׳), המחובר לבור בתעלה רדודה שבמרכזה נחצב שקע. אפשר כי המשטח והשקע שימשו להפקת מיצים מצמחים או חומרים אחרים לתיבול היין (פרנקל ואיילון תשמ״ט:44, 118).

בצדה המערבי של הגת נחצבה גת קטנה יותר, שממנה נחשף משטח דריכה (L138; 0.8 × 0.8 מ׳) שנבנה על חלקו המערבי של משטח הדריכה הראשון. בפינתו הדרומית־מערבית נחצב ספלול סגלגל (0.15 × 0.25 מ׳, עומק 0.1 מ׳) אשר אפשר כי שימש להוספת צמחים או חומרים אחרים לתיבול היין ושיפור טעמו (פרנקל ואיילון תשמ״ט:44, 118). ממשטח הדריכה נמשכת תעלה רדודה וחצובה (L143) לבור איגום (L140; תוכנית 9: חתך 1–1) שצורתו כעין חרוט הפוך (רוחב הבור בשפתו 0.65 מ׳, ובתחתיתו — 0.15 מ׳). נראה שהגת הקטנה שימשה להפקת תירוש מטיב ירוד, שהופק מהזג בסחיטה משנית ושימש, בין היתר, לצרכים רפואיים (Roll and Ayallon 1981:122), אף שייתכן שהיא מאוחרת לגת הגדולה.

מסביב לגת התגלו ארבעה ספלולים קטנים (קוטר 0.1 מ׳, עומק 0.1 מ׳), שניים מהם בפינות הצפונית־מזרחית והצפונית־מערבית של משטח הדריכה, אחד מצפון לבור האיגום ואחד ממערב לתעלה החצובה. ממערב לבור איגום 140 התגלה בור מים שפתחו סתום באבן גדולה וחללו מלא גושי סלע שנפלו מתקרתו. הדופן הצפונית שלו היתה פרוצה ודרכה ניתן היה להבחין בצורתו הפעמונית. על דופנות הבור התגלו שרידי טיח מעטים. הממצא כלל שברי כלי חרס מעטים מהתקופות הרומית הקדומה והביזנטית (איור 7: 1–4).

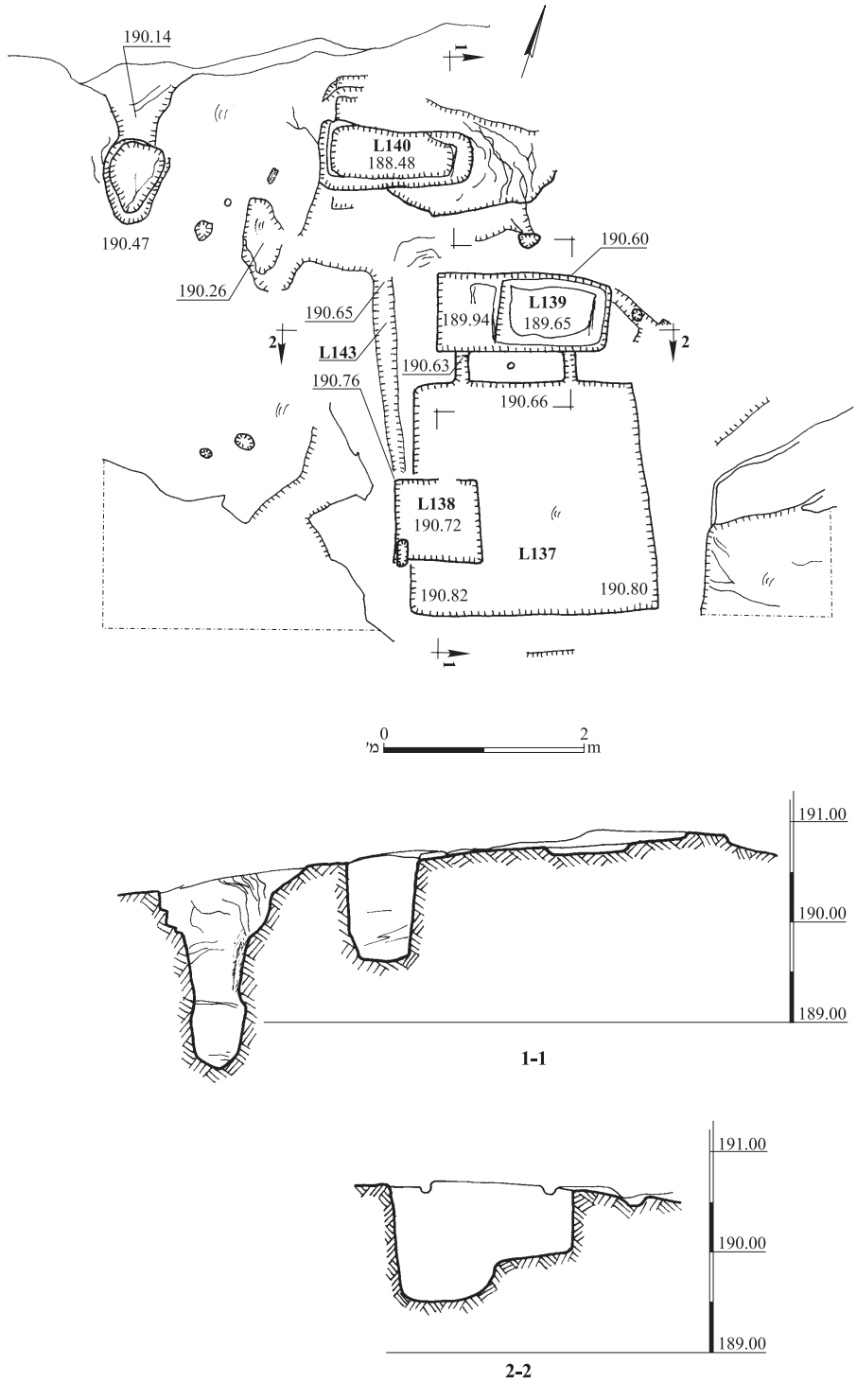

תוכנית 9. אתר 46, תוכנית וחתכים.

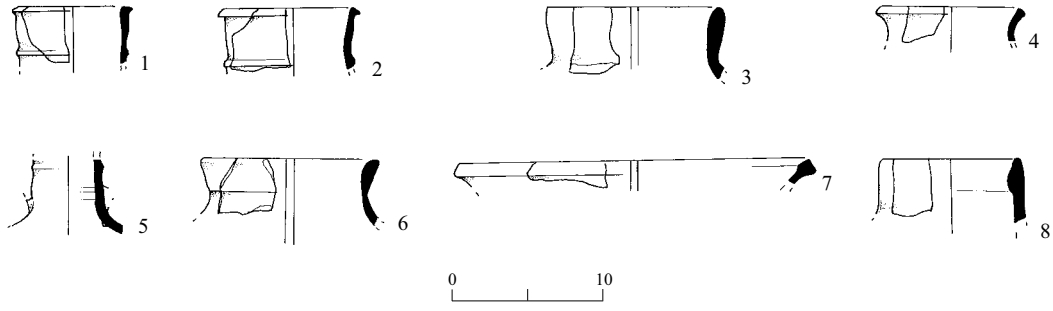

איור 7. כלי החרס מאתרים 14, 40, 41 ו־46.

מס׳	אתר	הכלי	לוקוס	סל	הקבלות	תאריך (לסה״נ)
1	46	קנקן	1064	118	הרודיון: Bar-Nathan 1981: Pl. 3:13, 15 יריחו: בר־נתן 1988: טיפוס 7ב, לוח 3:19	התקופה הרומית הקדומה
2	46	קנקן	1025	118	ר׳ מס׳ 1	ר׳ מס׳ 1
3	46	קנקן	1017	112	ירושלים: Magness 1993:226–227, Form 5	סוף המאה הו׳ – ראשית המאה הח׳
4	46	סיר בישול	118	1064	ירושלים: Magness 1993:219–220, Form 4C:2	סוף המאה הו׳ – המאה הז׳
5	40	פך	336	3050		התקופה העות׳מאנית
6	14	קנקן	45	59	יריחו: בר־נתן 1988: טיפוס 1, לוח 1:1	המאה הא׳ לפסה״נ – ראשית המאה הא׳
7	41	קערה	342	3068	Late Roman C Ware: Hayes 1972:332–333, Type C:10	המאה הה׳
8	41	קנקן	342	3068	ירושלים: Magness 1993:224–225, Form 4B	המאות הה׳–הו׳

אתר 48 (איור 1; תוכנית 10)

על משטח סלע מיושר ממזרח לגת שבאתר 46 התגלה מתקן סחיטה הכולל משטח כבישה רבוע (0.26 × 0.30 מ׳). מצפון לו נחצב אגן עגול ששפתו המדורגת (רוחב 0.1 מ׳) שימשה כנראה מסגרת למכסה, ובתחתיתו שקע מעוגל (קוטר 0.8 מ׳, עומק 0.25 מ׳). ייתכן שהמתקן שימש לסחיטת זיתים או ענבים. במרחק 0.3 מ׳ מדרום־מערב למתקן נחצב משטח רבוע שפינותיו מעוגלות (0.3 × 0.3 מ׳, עומק 0.1 מ׳) ובמרכזו חצוב שקע מעוגל (קוטר 0.1 מ׳, עומק 5 ס״מ). ממזרח למתקן נחשפו שני אגנים עגולים שבמרכז קרקעיתם נחצב שקע זעיר (קוטר 0.15 מ׳, עומק 6 ס״מ). הממצא שהתגלה כלל שברי גוף שלא זוהו. נראה כי המתקנים הללו היו קשורים לסחיטה של ענבים או למיצוי הגפת לאחר ההפקה הראשונית של התירוש בגת הסמוכה (אתר 46).

ממזרח למתקן 48 התגלה אגן עגול חצוב בסלע שלו קרקעית שטוחה (קוטר 0.5 מ׳, עומק 0.2 מ׳). לא התגלה כל ממצא.

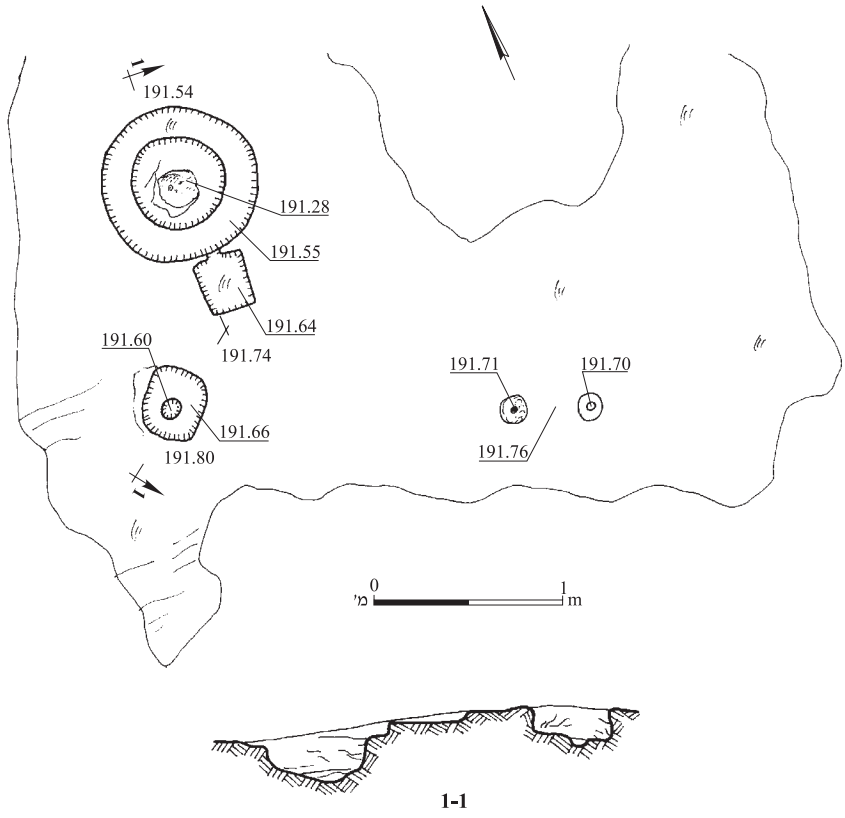

תוכנית 10. אתר 48, תוכנית וחתך.

כבשן

אתר 52 (איור 1; תוכנית 11)

במדרון הצפוני־מזרחי של הגבעה נחפר כבשן סיד (קוטר 3.2 מ׳, עומק 2.15 מ׳) בתוך מערה טבעית, אשר בחלקו היה חצוב ובחלקו בנוי באבני גוויל בינוניות. לכבשן צורת חרוט הפוך; חלקו התחתון צר מהעליון. דופנות הסלע של הבור צופו באבני גוויל בינוניות שהשתמרו רק בצדו המזרחי (W21) לגובה ארבעה נדבכים. הקיר השתמר כ־0.4 מ׳ מתחת לשפת הבור, אך נראה שהיה גבוה יותר, וייתכן ששימש בסיס לכיפת הבור. בחלקה העליון של הדופן הצפונית נחצבה תעלה (רוחב 0.4 מ׳) אשר שימשה לאוורור הכבשן. ממזרח לכבשן נחשף קיר אבנים (W16), ומדרום לו — מפולת אבנים שמקורה אולי בקיר שני, וביניהם נמצא אפר. נראה שקירות אלה תחמו את תעלת ההזנה של הכבשן.

מצפון לכבשן נחשף קטע מקיר (W17) הבנוי אבני שדה וכיוונו מזרח–מערב. מדרום לו התגלו שני ספלולים חצובים זהים (קוטר 0.15 מ׳, עומק 0.1 מ׳). מצפון לקיר, סמוך לפני השטח, התגלו אבנים קטנות ואפר השייכים כנראה לפסולת שפונתה מהכבשן. מעט חרסים קטנים מהתקופה העות׳מאנית התגלו על פני השטח סמוך לכבשן.

מפחמה

אתר 40 (איורים 1, 7; תוכנית 12)

במדרון הדרומי של הערוץ נחצבה מערה (4 × 6 מ׳); שלוש מדרגות הובילו לתחתיתה. במערה התגלו לסרוגין רבדים של אפר, פחם ואדמה מעורבת באבנים, המעידים כי היא שימשה מפחמה. ארבע דגימות פחם המייצגות שכבות שונות במפחמה נבדקו באמצעות פחמן־14 ונמסרו לזיהוי בוטני. הפחמים שנמצאו עד לעומק 0.35 מ׳ הם מהמאה הי״ט, ואלה שמקורם בעומק רב יותר הם מן המאות הט״ו–הי״ח (טבלה 1). נראה אפוא שהמפחמה היתה בשימוש במשך תקופה של כ־400 שנה (ר׳ גם ממצא באיור 7:5).

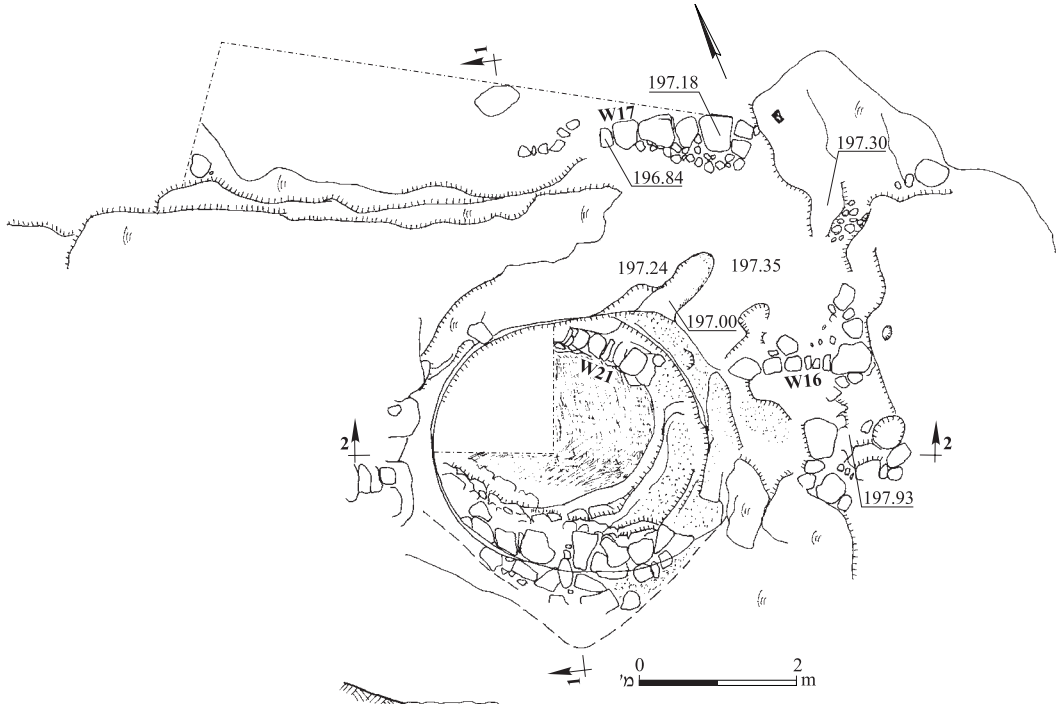

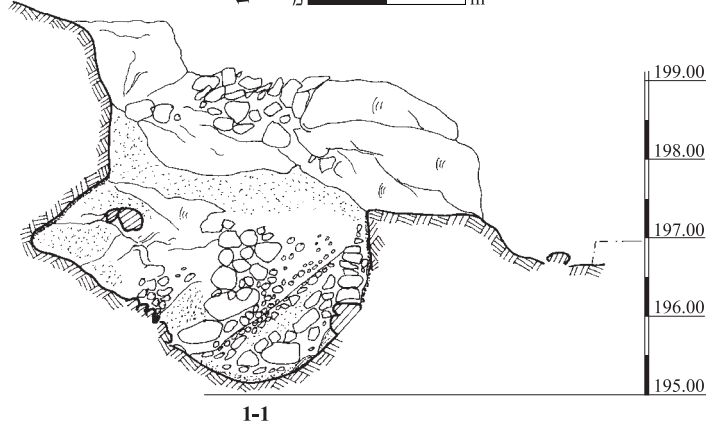

1-1

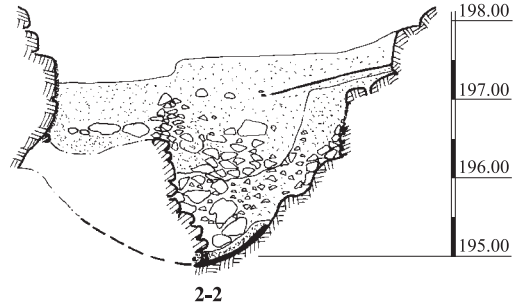

2-2

תוכנית 11. אתר 52, תוכנית וחתכים.

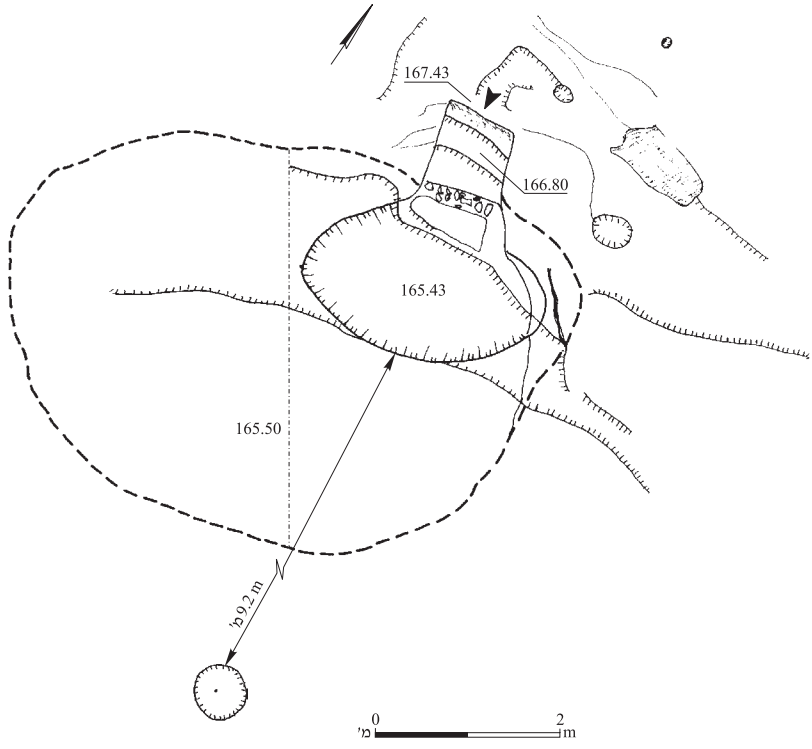

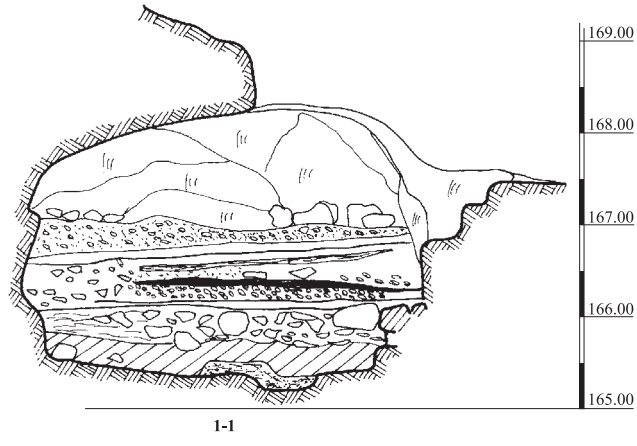

תוכנית 12. אתר 40, תוכנית וחתך.

טבלה 1. תוצאות בדיקות פחמן־14

לוקוס	שכבה	עומק (ס״מ מפני השטח)	גיל מכויל (לסה״נ)
311	II	23–11	1920–1810 (63%)
316	IV	35–27	1930–1800 (70%)
319	V	64–53	1810–1730 (69%)
321	VIII	74–68	1640–1510 (100%)

שומרה

אתר 3 (איור 1 ; תוכנית 13)

נחשפו שרידי מבנה, הבנוי מאבנים גדולות והשתמרותו גרועה (4 × 4 מ׳), ששימש כנראה שומרה. לא נמצאה רצפה, וגם בחתכים לא התגלו כל ממצאים. במרחק 1.5 מ׳ מדרום לשומרה נראו על פני הסלע החשוף חריצים רבים (עומק 2 ס״מ) שנוצרו על ידי מחרשת יתד פשוטה. נראה כי לאחר שהמבנה יצא מכלל שימוש הוסב האזור לטרסה חקלאית.

מחצבות

אתר 5 (איור 1 ; תוכנית 14)

נחשפה מחצבה (10 × 15 מ׳) בשיפולי גבעה המשתרעת על פני שטח נרחב. נראה שהשימוש במחצבה לא היה מתוכנן ואפשר שצורת החציבה נבעה מסוג הסלע או אולי משיקולי נוחות. במקומות רבים ניתן לראות את תשליל האבנים, ואפשר להסיק כי גודלן היה 0.2 × 0.4 מ׳. בכמה מקומות ניתן לראות חריצים שנוצרו על ידי מחרשת יתד פשוטה, המעידים כי לאחר שהמחצבה יצאה מכלל שימוש הוסב המקום לשטח חקלאי.

על פני השטח נמצא מטבע כסף קטן שהוטבע בוונציה בסוף המאה הי״ד לסה״נ ושולב בתכשיט.[3] המטבע הוא הגרוסו מהטיפוס החדש (Type 3), שהוכנס למחזור לאחר הרפורמה המוניטרית של שנת 1379.[4] עדות המטמונים מראה שהגרוסו ׳החדש׳ היה נפוץ באזור סוריה וארץ ישראל (Stahl 2000:454–456), אם כי בארץ הוא נמצא רק באקראי ולעתים רחוקות בחפירות, בעיקר בצפון הארץ.[5]

1. סל 25, לוקוס 17, ר״ע 85272.
דוג׳ה אנטוניו ווניֶאר, ונציה, 1394–1400 לסה״נ.
פנים: ANTO. V[ENERIO – S]MV[E]NETI
מרקוס הקדוש מעביר נס לדוג׳ה, העומד לימין.
משמאל לשם כתובת אנכית: D/U/X.
גב: [+]TIB[I] LAVS E[T] GLOR[IA] ישו המושיע יושב לפנים.
Æ, ↙, 1.15 גרם, 21 מ״מ.
השווה Papadopoli 1893:230, No.3.

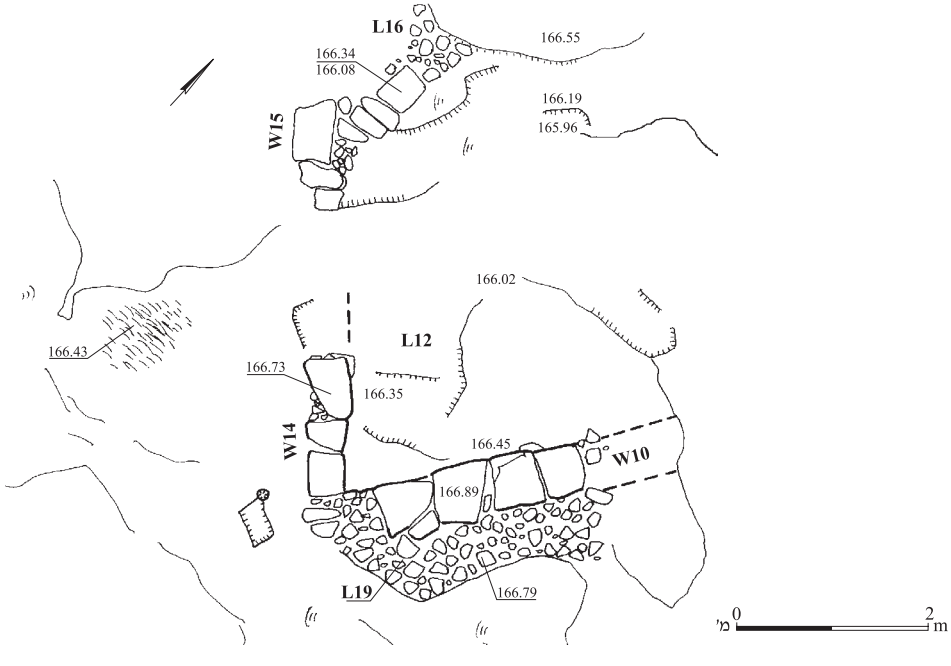

תוכנית 13. אתר 3.

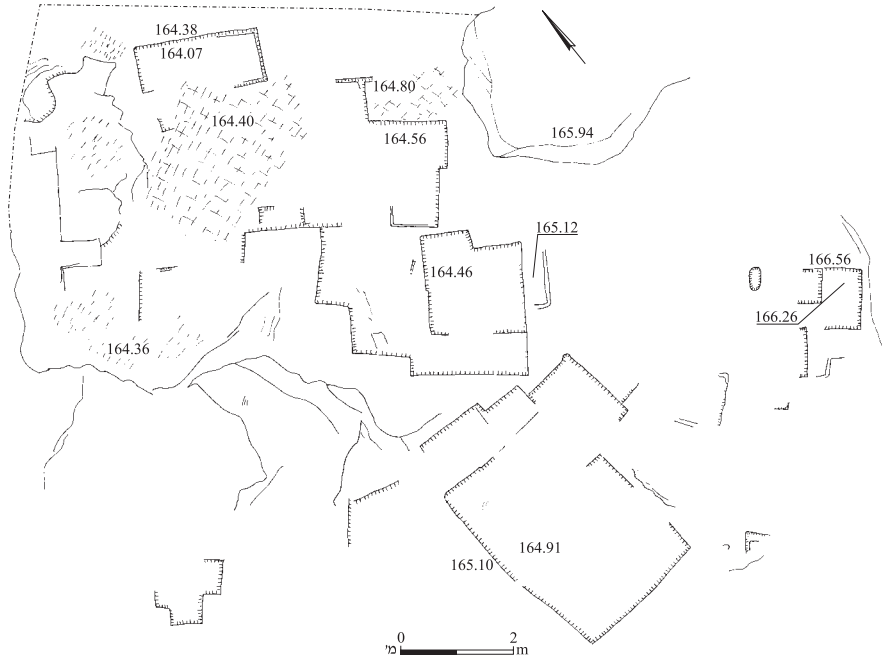

תוכנית 14. אתר 5.

אתר 63 (איור 1)

נחשפה מחצבה קטנה (3 × 4 מ׳). החציבה נעשתה בשכבת הסלע העליונה בלבד משום שהשכבה העמוקה יותר היתה מפוצלת ולא התאימה לחציבה. לא התגלה כל ממצא מתארך.

ערמות סיקול

אתר 10 (איור 1)

נחשפה ערמת סיקול (קוטר 8 מ׳) שבה נעשה חתך בדיקה עד לסלע. החרסים מפני השטח לא ניתנו לזיהוי ועל הסלע לא התגלה כל ממצא.

אתר 59A (איור 1 ; תוכנית 15)

נמצאה ערמת סיקול (4 × 6 מ׳) שנתחמה בקיר אבנים גדולות. לא התגלה כל ממצא מתארך.

אתר 59B (איור 1 ; תוכנית 16)

נמצאה ערמת סיקול (קוטר 5 מ׳) שנחפר בה חתך בדיקה עד לסלע ולא התגלה בו כל ממצא.

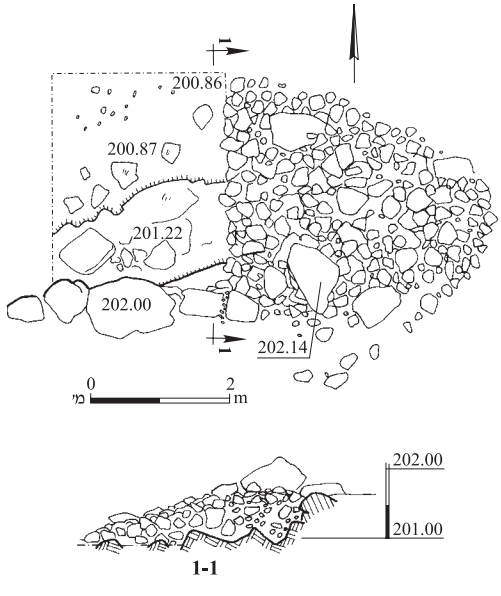

תוכנית 15. אתר 59A, תוכנית וחתך.

אתר 28 (איור 1)

נתגלו שני גלי סיקול צמודים זה לזה (קוטר כל אחד כ־8 מ׳). בחתך בדיקה שנעשה בכל אחד מהם לא

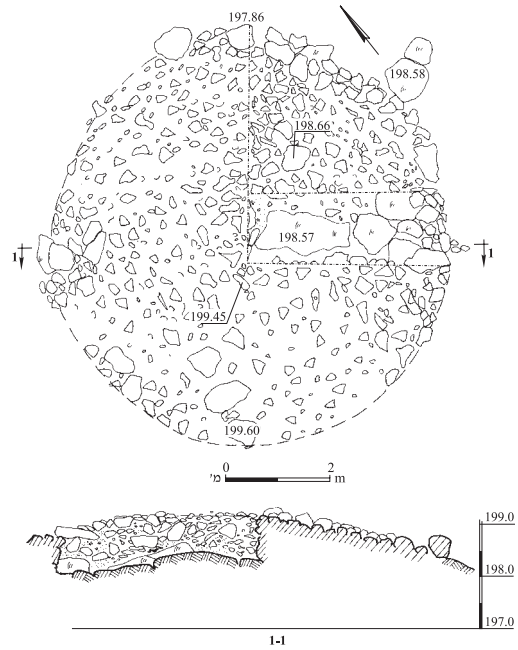

תוכנית 16. אתר 59B, תוכנית וחתך.

התגלה כל ממצא מתארך, ועל פי גודלן של האבנים נראה כי אלה הוזזו על ידי כלי מכני בעת החדשה.

אתר 66 (איור 1 ; תוכנית 17)

ערמת סיקול (קוטר 9 מ׳) שהובחנה מצפון לאתר 67. לאחר שנחשף קו המתאר החיצון שלה נחפר חתך בדיקה (1.5 × 4.0 מ׳) באמצעות כלי מכני ובהמשך בחפירה ידנית. השכבה העליונה כללה אבני גוויל (0.1–0.3 מ׳) ולא התגלה בה כל ממצא. בתחתית הערמה, בתוך אדמה אדמדמה מעורבת באבנים, נמצאו שברי גוף של כלי חרס שניתן לתארכם לתקופה הרומית או הביזנטית.

בור מים ושרידים אחרים

אתר 14 (איורים 1, 7 ; תוכנית 18)

בשיפוליה הצפוניים של הגבעה, ממערב לגתות 13A, 13B, נחשף בור מים ועליו חוליית אבן מעוגלת (תוכנית 18: חתך 2–2). ממערב לבור נמצאה שוקת שנחצבה בגוש סלע טבעי (0.30 × 0.45 מ׳; עומק 0.3 מ׳). על פני הסלע שמצפון לבור המים ומדרום לו נחשפה תעלה המתפתלת לכיוון השוקת ובור המים. קצה אחד של התעלה משופע לכיוון צפון־מזרח והוא מנקז עודפי מים

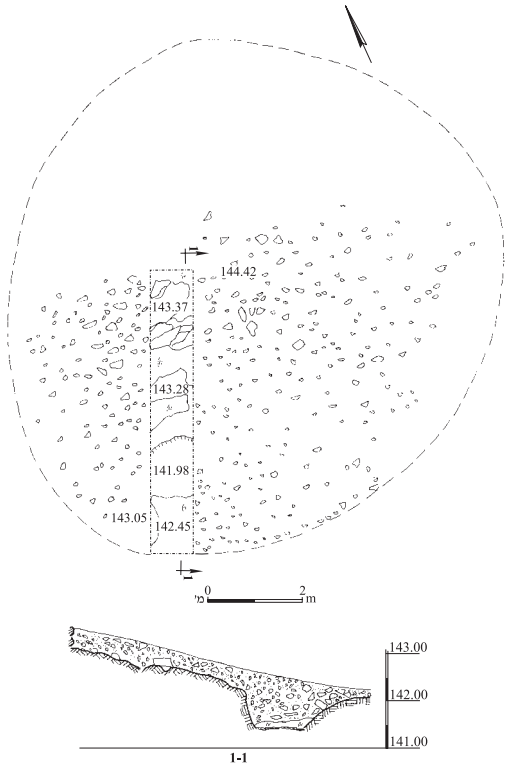

תוכנית 17. אתר 66, תוכנית וחתך.

מהשוקת לשקע טבעי. בהמשך ניגשת התעלה אל בור המים ומנקזת שקע טבעי מצפון לו. השימוש בתעלה נעשה ככל הנראה לפני הנחת חוליית הבור והשוקת, שכן אלה נמצאו מעליה. תעלות נוספות שנחצבו בסדקים טבעיים הובחנו מצפון לבור המים ומדרום לאגן 29 (להלן).

מדרום־מזרח לבור המים נחשפה חציבה מלבנית המעידה על הוצאת אבן יחידה, ומדרום־מערב לבור נמצא אגן עגול (L29; קוטר 0.75 מ׳, עומק 0.3 מ׳) צמוד למדרגת סלע טבעית. לא התגלה כל ממצא באגן וסביבו.

מצפון־מערב לבור המים נחשפו שני קירות (W32, W40) הבנויים אבני גוויל שהשתמרו לגובה נדבך אחד. מילוי של אבני גוויל שהונחו בצפיפות בין הקירות שימש תשתית לרצפה (לוקוס 45; תוכנית 18: חתך 1–1). ייתכן כי אלו הם שרידי שומרה או משטח עבודה.

סביב בור המים הובחנו ספלולים ושקעים חצובים שצורתם עגולה, סגלגלה או לא־רגולרית. ממזרח לקיר 40 נחצבו שני אגנים החותכים זה את זה (0.45 מ׳ קוטר, עומק 0.5 מ׳), ומצפון לקיר 32 נחצב

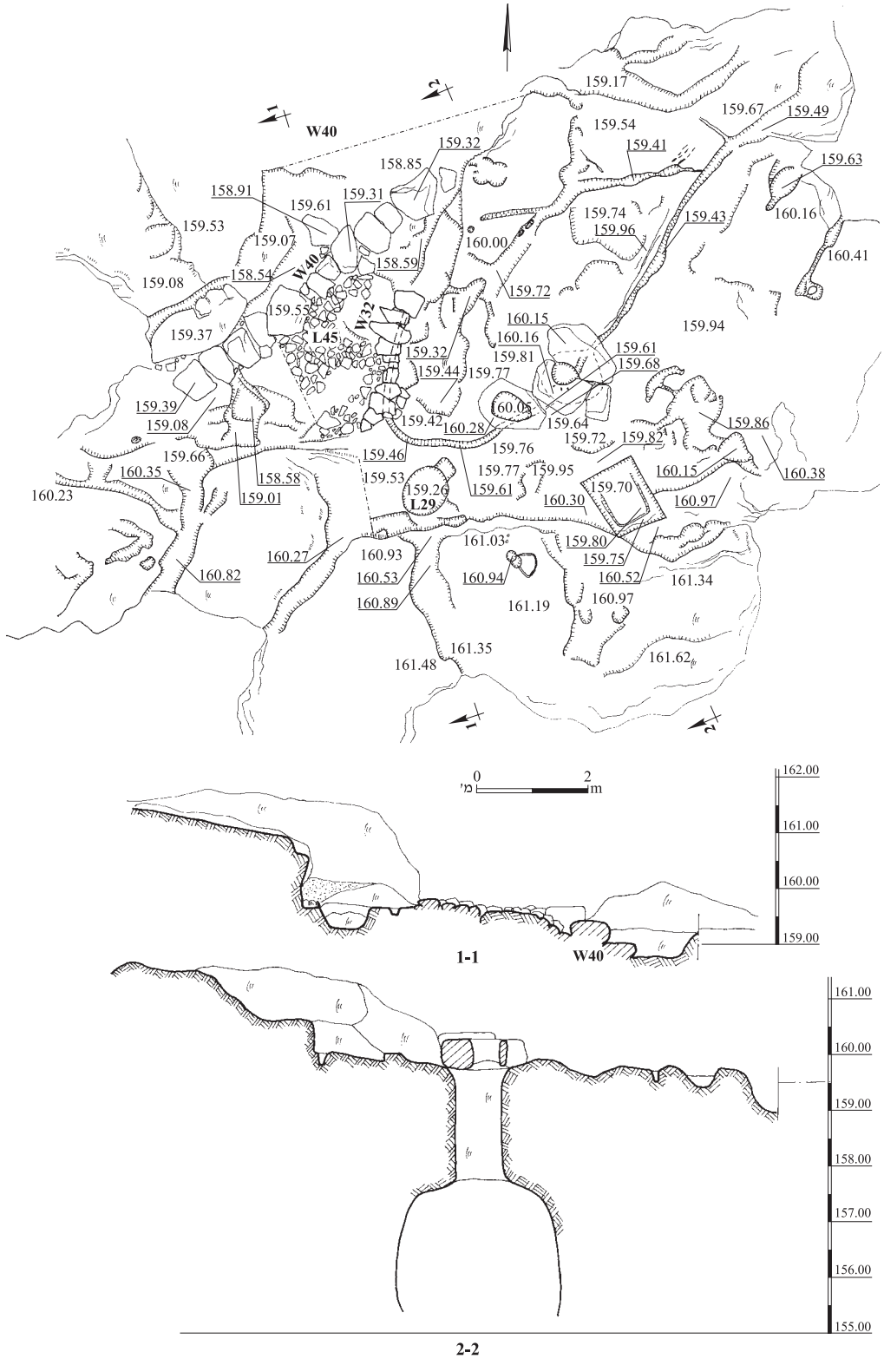

תוכנית 18. אתר 14, תוכנית וחתכים.

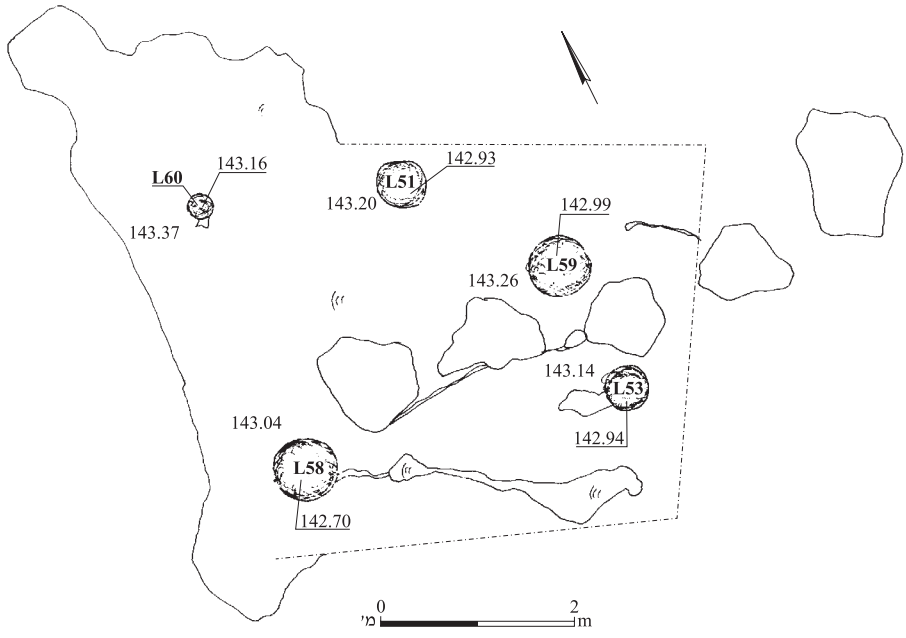

תוכנית 19. אתר 64.

ספלול עגול (קוטר 0.1 מ׳, עומק 7 ס״מ). בדרום השטח נחצב מתקן סחיטה קטן שכלל משטח סלע מיושר (0.25 × 0.45 מ׳) וסביבו תעלה המובילה לשקע סגלגל המתנקז לבור עגול (קוטר 0.12 מ׳, עומק 0.1 מ׳). מדרום למתקן הובחנו שני אגנים סגלגלים חצובים, הרוסים בחלקם. הממצא כלל שברי גוף מסוף התקופה ההלניסטית ומהתקופות הרומית הקדומה (איור 7:6), הביזנטית, העבאסית והעות׳מאנית.

אתר 64 (איור 1; תוכנית 19)

נחשפה שורה של חמש אבנים גדולות (1.0–1.2 מ׳ בממוצע) אשר הונחה בכיוון צפון–דרום על שכבת אדמה רדודה (עובי 0.1 מ׳) מעל הסלע הטבעי. מתוך האדמה נאספו חרסים שחוקים מהתקופות הרומית והביזנטית. משני עברי שורת האבנים נמצאו ארבעה אגנים וספלול חצובים בסלע. שלושה מהאגנים (L51, L58, L59) עגולים (קוטר כ־0.8 מ׳; עומק כ־0.3 מ׳), והרביעי סגלגל (L53; 0.25 × 0.30 מ׳; עומק 0.2 מ׳). באדמת הסחף שהוצאה מהם נמצאו מעט שברי חרס קטנים שלא זוהו.

מערות קבורה

אתר 39C (איור 1; תוכנית 20)

בראש הגבעה נחשף פיר סגלגל חצוב בסלע (0.8 × 1.2 מ׳; עומק 1.8 מ׳) המוביל לחלל רחב (תוכנית 20: חתך 1–1). מחוץ לפיר, על פני השטח, נמצא אגן סגלגל רדוד (0.2 × 0.3 מ׳; 0.15 מ׳ עומק). מסיבות בטיחות נפרץ בעזרת כלי מכני פתח נוסף בדופן הצפונית של המערה. עקב התמוטטות צדה הדרומי של המערה נחשף רק חלקה הצפוני (4.5 × 4.7 מ׳). במהלך החפירה הובחנו 12 שכבות (תוכנית 20: חתך 1–1) מתקופות הב״ק 1 (שכבות II–VII) והב״ק 2–4 (שכבות VIII–IX), ומהתקופה הביזנטית (שכבות X–XII). לדיון בממצאים ר׳ Milevski and Khalaily, this volume.

שכבה I. פילוס קרקעית הקירטון של המערה.

שכבה II. שכבת אדמה חומה כהה, מעורבת באבנים קטנות, וכן שכבת שרפה שנמצאה במזרח המערה (L357; תוכנית 20: חתך 1–1). שכבה זו מציינת את

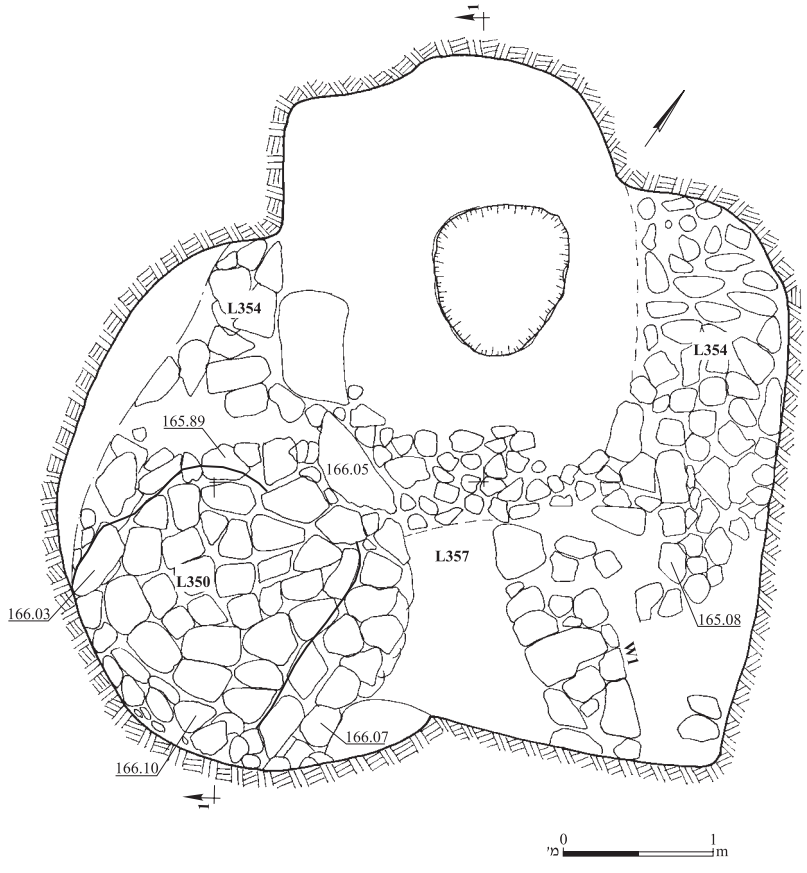

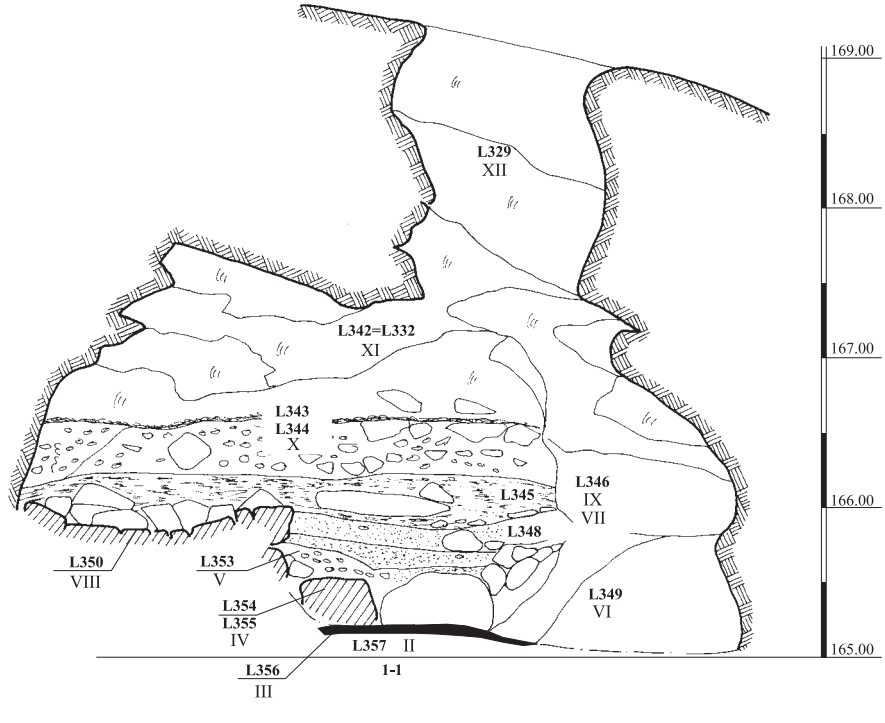

תוכנית 20. אתר 39C, תוכנית וחתך.

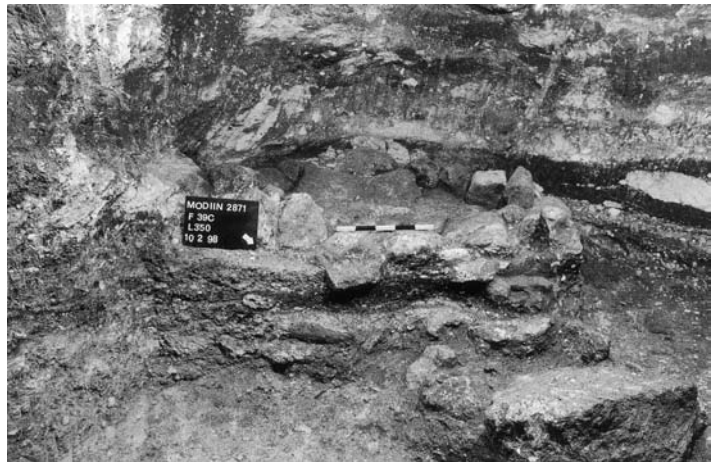

איור 8. קיר בנוי (W1) בדרום המערה, מבט לדרום־מערב.

הפעילות הקדומה ביותר במערה. הממצא היה דל וכלל מעט חרסים מתקופת הב״ק 1א (ר׳ Milevski and Khalaily, this volume: Fig. 1:2, 17, 18, 20).

שכבה III. שכבה של אדמה חומה בהירה, אבנים קטנות וחלוקי נחל (L356). ייתכן ששכבה זו היתה תשתית לרצפה של שכבה IV. הממצא כלל שברי צור, פיסות פחם ומעט שברי חרסים מתקופת הברונזה הקדומה, וכן מעט חרסים וכלי צור, פיסות פחם ושבר מצדף אם הפנינה מתקופת הב״ק 1א או ראשית הב״ק 1ב (ר׳ Milevski and Khalaily, this volume: Fig. 1:1, 4, 12, 13, 15).

שכבה IV. רצפה עשויה אבנים שטוחות או מעוגלות (גודל ממוצע 0.2 מ׳) שהונחו זו ליד זו ועליה סימני שרפה (L354). הרצפה לא נחשפה ברצף וחלקים ממנה התגלו במרכז המערה, בצפונה, בדרומה ובמזרחה. בדרום המערה נחשף קיר בנוי אבני גוויל שהשתמר לגובה נדבך אחד (W1; רוחב 0.6 מ׳ אורך 1.5 מ׳; איור 8). הממצא כלל פחם, צור ומעט חרסים שהתגלו במהלך פרוק אבני הרצפה (L355) ותוארכו החל מתקופת הב״ק 1א עד ראשית הב״ק 1ב (ר׳ Milevski and Khalaily, this volume: Fig. 1:9, 10, 14, 16, 22).

שכבה V. הצטברות אדמה חומה (L353) המעידה על פעילות על רצפת האבנים של שכבה IV. הממצא כלל פריטי צור וחרס יחיד שתוארך לתקופת הב״ק 1א (ר׳ Milevski and Khalaily, this volume: Fig. 1:25). עם זאת, כיוון שבפרוק הרצפה נמצאו חרסים מתקופת הב״ק 1ב, יש לתארך אותה לתקופה זו.

איור 9. קבר בחלקה הדרומי־מערבי של המערה.

שכבה VI. שכבה דקה של אדמה חומה כהה, מעורבת באבנים רבות שאפשר כי שימשה תשתית לרצפה של השכבה הבאה (L349). בשכבה זו התגלו שבבי צור ומעט כלי חרס שתוארכו לתקופת הב״ק 1ב (ר׳ Milevski and Khalaily, this volume: Fig. 1:3, 8, 23).

שכבה VII. רצפה מפולסת של אדמה בהירה מעורבת בשבבי גיר רבים (L348; עובי 5–10 ס״מ). התגלו שרידי פחם, צור ומעט שברי חרס שתוארכו לתקופת הב״ק 1ב (ר׳ Milevski and Khalaily, this volume: Fig.1:11).

שכבה VIII. קבר בחלקה הדרומי־מערבי של המערה, שהונח על שכבת שבבי הגיר הקדומה (איור 9). הקבר היה תחום באבנים מעוגלות במתאר לא־רגולרי ותחתיתו דופנה באבנים שטוחות (1.6 ×

1.8 מ׳). התגלה נקבר אחד, כנראה לוחם, בתנוחה מכווצת וראשו לכיוון מערב ורגליו לכיוון מזרח (סקלר־פרנס, להלן) הממצא היחיד היה פגיון ברונזה שהונח סמוך לחזהו של הנקבר (L350). הפגיון אופייני לכל תקופת הברונזה הקדומה והוא נפוץ בעיקר בתקופת הב״ק 4. לא התגלו ממצאים קירמיים ועל כן ניתן לתארך את הקבר רק על סמך החרסים שהתגלו במילוי שמעליו, שאינם מאוחרים לתקופת הב״ק 2 (לדעה מנוגדת, ר׳ Milevski and Khalaily, this volume).

שכבה IX. מילוי של אדמה חומה כהה אשר כיסה את הקבר ואת המערה כולה (L345). נראה כי בשלב זה לא התקיימה פעילות במערה. הממצא משכבה זו כלל צור ושברי כלי חרס אשר תוארכו לסוף תקופת הב״ק 1ב – הב״ק 2 ושבר אחד מתקופת הב״ת 2 (ר׳ Milevski and Khalaily, this volume: Fig. 1:5, 6, 19, 20, 26). את שכבת האדמה חתמה שכבת קירטון שמקורה בהתמוטטות תקרת המערה (L346).

שכבה X. מילוי של אדמה חומה בהירה המציינת פעילות מן התקופה הביזנטית, וגושי סלע אשר התמוטטו בחלק הדרומי של המערה (L343, L344).

שכבה XI. מילוי של אדמה חומה בהירה ואבנים גדולות אשר הצטברו בתחתית הפיר (L332, L342). במילוי זה התגלו שברי גוף מעטים שהקדומים שבהם תוארכו לתקופת הברונזה הקדומה, והמאוחרים — לתקופה הביזנטית.

שכבה XII. מילוי של אדמת סחף חומה כהה שהצטברה בפיר המערה לאחר שנסתם באבנים (L329).

הממצא האנתרופולוגי

דבורה א׳ סקלר־פרנס

הקבורה, על אף שהיתה מקוטעת ומופרעת, מייצגת קבורה ראשונית. הגולגולת לא היתה שלמה והיא זוהתה על פי שברי עצמות כיפת הגולגולת ושיניים. השרידים הפוסטקרנאליים כללו שברים של העצמות הארוכות של הגף העליון והגף התחתון ושורש כף הרגל. לפי תנוחת הצלעות התחתונות נראה כי הרגליים היו מקופלות בברכיים, אך לא בצורה מהודקת משום שעצמות שורש כף הרגל לא נמצאו תחת שברי האגן. בשל מצב ההשתמרות לא ניתן היה לבצע בדיקה אנתרופומורפית מלאה. קבורות מטיפוס זה מוכרות היטב מדרום לירושלים ובנחל רפאים (עמנואל אייזנברג, מידע בעל פה), ולאחרונה במערה בקולה (יניר מילבסקי, מידע בעל פה).

טבלה 2. מידות השיניים (מ״מ)

שיניים	D-M	L-B	ACH
1P	7.9	8.4	7.6
1M	11.2	10.2	5.9
2M	10.9	10.3	6.2

שרידי שיניים.— מקור כל השיניים בצד השמאלי של הלסת התחתונה (טבלה 2). שני פסי היפופלזיה נמצאו סמוך לבסיס הכותרת של שן קדם טוחנת ראשונה. אבנית נמצאה על פני השטח הדיסטליים של השיניים. שן טוחנת ראשונה מראה שחיקה ניכרת עד ליצירת dentine cup בכל התלוליות, למעט אחת. השן הטוחנת השנייה מראה חשיפה של דנטין. על פי דגם השחיקה על הטוחנות, הנקבר היה זכר בן 30–35 שנה במותו.

אתר 39A (איור 1)

סמוך לאתר 39C התגלה קיר, שנבנה מאבני גוויל בכיוון צפון־מזרח–דרום־מערב והשתמר לגובה שני נדבכים. הקיר נבנה צמוד לפתחה של מערה טבעית וסגר עליו. המערה נמוכה (גובה 1 מ׳) ולה צורה לא־רגולרית. הסלע שממערב לקיר היה מיושר וייתכן שבעבר חלל המערה היה גדול יותר והקיר נבנה בתוכה כדי לחסום גישה אל החלל הנמוך. מדרום לקיר התגלו שני ספלולים חצובים (0.1 מ׳ קוטר) וממזרח לו אגן סגלגל (0.20 × 0.45 מ׳; עומק 0.2 מ׳). ליד הקיר והאגן לא התגלה כל ממצא מתארך.

אתר 41 (איורים 1, 7; תוכנית 21)

כ־20 מ׳ ממזרח לאתר 39A נחשף פיר מלבני חצוב היטב בסלע הקירטון (0.5 × 1.1 מ׳; עומק 1.3 מ׳). קצה הפיר נפתח לחלל לא־רגולרי שפינותיו מעוגלות (אורך כ־2 מ׳; גובה 0.6–0.9 מ׳). בחלקן העליון של הדפנות המזרחית והמערבית של הפיר נחצבו גומחות אחיזה לצורך ירידה ועלייה. הפיר (L314) והחלל תחתיו (L330, L331) היו חסומים באדמת

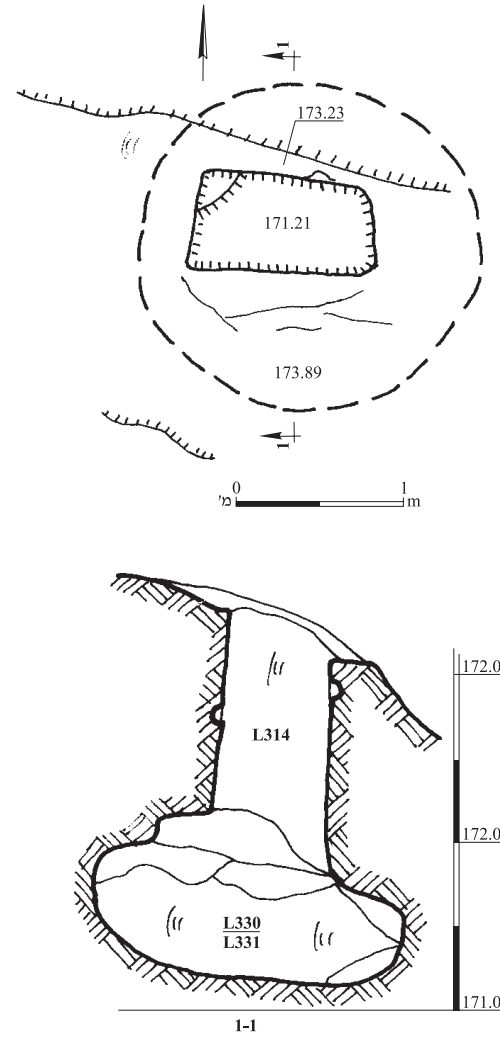

תוכנית 21. אתר 41, תוכנית וחתך.

סחף (תוכנית 21: חתך 1–1). הממצא כלל שברי גוף מעטים מהתקופה הביזנטית (איור 7:7, 8). נראה כי אתר זה היה קבר שנשדד בעת העתיקה.

סיכום

תפרוסת הממצאים שהתגלו בחפירות במרחב החקלאי שממערב לחורבת ברפיליא תואמת את מאפייני הנוף במקום. חלקו הצפוני של השטח משתרע לאורך נחל ענבה המתאפיין באדמה פורייה שנוצלה לגידולים חקלאיים. הקירות שנחשפו בחפירה ואלה שהובחנו על פני השטח קשורים כולם לפעילות החקלאית האינטנסיבית שהיתה במקום. בחפירה נחשפו שתי מערכות המייצגות שתי שיטות השקייה שהשפיעו על ניצול הקרקע לחקלאות: המערכת הקדומה הושתתה על טרסות בניצב לערוץ הזרימה — בדרך זו נמנעה סחיפת הקרקע בעת שטפון, המים חלחלו באיטיות לקרקע והערוץ עצמו נוצל לחקלאות (Ron 1995); המערכת המאוחרת כללה שלושה קירות שנבנו לאורך הערוץ בתוואי שהוזז מערבה עם הזמן — מערכת זו הגבילה את זרימת המים לערוץ עצמו וכך הגנה על החלקות המעובדות משני צדיו, או לפחות על החלקות שממזרח לנחל, אבל גרמה להפסקת העיבוד החקלאי בנחל עצמו. נראה כי שתי המערכות לא נבנו על ידי חקלאים יחידים, אלא בידי רבים שהקימו מפעל חקלאי לטווח ארוך. לא ניתן לתארך בוודאות את המערכות, אם כי על פי הקרמיקה שהתגלתה במערכת הקדומה נראה שהיתה כבר קיימת בשלהי התקופה הביזנטית. כ־200 מ' ממזרח למערכות ההשקייה נמצא אתר שאינו מצוין במפות, אשר היה מיושב בתקופות הביזנטית והאסלאמית הקדומה ואפשר כי המערכת הקדומה היתה שייכת לו.

בחלקו הדרומי של השטח שנבדק הצטיירה תמונה מגוונת יותר. בשטחים שבקרבת הנחל הובחנו גדרות חקלאיות רבות. על הגבעות הטרשיות שלא ניתנו לניצול חקלאי נחשפו גתות ומתקנים אחרים וחלק אחר נוצל גם למרעה. הגתות מעידות על כך שגידול הגפנים היה נפוץ באזור. פיזור הגתות וגודלן, ומתקנים אחרים בשטח נרחב, מלמד כי עיבוד האדמות נעשה על פי חלוקה לנחלות משפחתיות (איילון,קדרון ושרביט תשמ"ח–תשמ"ט:115). לא ניתן לקבוע בוודאות את זמנם של המתקנים, אף שהחרסים שהתגלו בחלק מהם היו מסוף התקופה ההלניסטית ומהתקופה הרומית הקדומה. במתקנים אחרים התגלו גם חרסים מהתקופות הביזנטית, הממלוכית והעות'מאנית. לפיכך, ניתן להניח כי המתקנים אינם קדומים לתקופה ההלניסטית וחלקם שימש במהלך תקופה זו.

המערה, אשר שימשה בתקופת הברונזה הקדומה למגורים ובהמשך לקבורה, היא העדות הראשונה לקיומו של יישוב מתקופה זו באזור מודיעין; יישוב מתקופת הברונזה הבניימית התגלה כ־5 ק"מ דרומית־מזרחית למערה (מילבסקי תש"ס).

הערות

[1] החפירה הראשונה (הרשאה מס׳ A-2781) נערכה בחודשים דצמבר 1997 עד ינואר 1998 בניהולם של א׳ קוגן־זהבי וי׳ זלינגר ובהשתתפות ג׳ פרנוס וח׳ אליעז (מנהלי שטחים), א׳ האג׳יאן וו׳ פירסקי (מדידות), צ׳ שגיב וק׳ עמית (צילום), א׳ פיקובסקי (ציור חרסים), ר׳ קול (מטבעות), א׳ ברוך (בוטניקה), א׳ ברזילי (גיאומורפולוגיה) וח׳ חלאילה (כלי צור). החפירה השנייה (הרשאה מס׳ A-2803) נערכה בחודשים ינואר–מרס 1998 במימון משרד השיכון בניהולם של א׳ קוגן־זהבי וי׳ זלינגר. סייעו ע׳ אבנר (מנהל שטח), י׳ שלמה (מנהלן), א׳ ברזילי (גיאומורפולוגיה), ג׳ ביכובסקי (מטבעות), א׳ האג׳יאן וו׳ פירסקי (מדידות), א׳ אלטמרק (מעבדת מתכת), צ׳ שגיב וק׳ עמית (צילום), א׳ פיקובסקי (ציור חרסים) וט׳ קורנפלד (שרטוט תוכניות). תודה מיוחדת לע׳ אבנר על עזרתו בהבנת החפירה ובכתיבת הדוח.

[2] המטבעות זוהו על ידי רוברט קול.

[3] למטבע הולחמה לולאה.

[4] הרפורמה נעשתה על רקע מחסור חמור בכסף למימון מלחמתה של ונציה ביריבתה הגדולה, גנואה (Stahl 2000: 69–70).

[5] מטבעות הגרוסו של אנטוניו ווניאר נמצאו במירון (מס׳ 4067), בקיבוץ גשר (מס׳ 28185–28186) ובקיבוץ גלעד (מס׳ 63630).

הפניות

איילון א׳, קדרון א׳ ושרביט י׳ תשמ״ח–תשמ״ט. מקבצי המיתקנים בשדות צור נתן בתקופה הרומית־ביזנטית. **ישראל — עם וארץ** ה׳–ו׳: 93–120.

בר־נתן ר׳ 1988. **הקרמיקה של יריחו מהתקופה החשמונאית ותקופת בית הורדוס ובעיית המעבר מטיפוסי כלים חשמונאיים לטיפוסי כלי בית הורדוס.** עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית. ירושלים.

גיבסון ש׳ ולס א׳ תשנ״ח (א). כביש 15 (דרום). **חדשות ארכיאולוגיות** קח: 114.

גיבסון ש׳ ולס א׳ תשנ״ח (ב). ׳מתחם השמשוני׳. **חדשות ארכיאולוגיות** קח: 115–116.

גרשטיין ח׳ תשנ״ח (א). כביש 15 (צפון). **חדשות ארכיאולוגיות** קח: 114.

גרשטיין ח׳ תשנ״ח (ב). ׳מתחם השמשוני׳, אתר F98. **חדשות ארכיאולוגיות** קח: 116–117.

גרשטיין ח׳ ופרץ א׳ תשנ״ח. ׳מתחם השמשוני׳, כביש 20. **חדשות ארכיאולוגיות** קח: 117–119.

וקסלר־בדולח ש׳ תשנ״ח. ׳מתחם השמשוני׳, אתר F78. **חדשות ארכיאולוגיות** קח: 117.

מילבסקי י׳ תש״ס. מודיעין, כביש 2 (ב). **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 111: 68–70.

מרגלית מ׳ תשנ״ח. ׳מתחם השמשוני׳, אתר F114. **חדשות ארכיאולוגיות** קח: 119.

פרנקל ר׳ ואיילון א׳ תשמ״ט. **גפן, גתות ויין בעת העתיקה** (ספריית אדם ועמלו 5). תל אביב.

קוגן־זהבי א׳ תשנ״ח. כביש 2 (צפון). **חדשות ארכיאולוגיות** קח: 119–120.

קוגן־זהבי א׳ תשס״ד. מודיעין, כביש 20. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 116: 58–60.

קוגן־זהבי א׳ וזלינגר י׳ תשס״ג. מודיעין, כביש 20. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 115: 59–60.

Avissar M. 1996. The Late Periods. In A. Ben-Tor, M. Avissar and Y. Portugali. *Yoqne‘am* 1: The Late Periods (Qedem Report 3). Jerusalem. Pp. 66–74.

Bar-Nathan R. 1981. The Finds at Lower Herodium, Pottery and Stone Vessels of the Herodian Period. In E. Netzer ed. *Greater Herodium* (Qedem Reports 13). Jerusalem. Pp. 54–71.

Bonimovitz S. and Finkelstein. I. 1993. Pottery. In I. Finkelstein ed. *Shiloh: The Archaeology of a Biblical Site.* Tel Aviv.

Hayes J.W. 1972. *Late Roman Pottery*. London.

LRBC 1: P.V. Hill and J.P.C. Kent. Part 1: The Bronze Coinage of the House of Constantine, A.D. 324–46. In *Late Roman Bronze Coinage (A.D. 324–498)*. London 1965. Pp. 4–40.

Magness J. 1993. *Jerusalem Ceramic Chronology: Circa 200–800 C.E.* Sheffield.

Milevski I. and Khalaily H. This volume. The Finds from Cave 39C West of Ḥorbat Barfiliya, Modi‘in.

Papodopoli N. 1893. *Le Monete di Venezia. Descritte ed illustrate da Nicolo Papadopoli, coi disegni di C. Kunz* I: *Dalle origini a Cristoforo*. Venezia.

Pritchard J.B. 1963. *The Bronze Age Cemetery at Gibeon*. Philadelphia.

Roll I. and Ayallon E. 1981. Two Large Wine Presses in the Region of Israel. *PEQ* 113:111–125.

Ron Z.Y.D. 1995. The Structure of the Agricultural Terrace and Its Role in Soil Conservation. In M. Inbar ed. *Erosional Processes in Agricultural Land Terraces*. Haifa. Pp. 7–8.

Stahl A. 2000. *Zecca: The Mint of the Venice in the Middle Ages.* London–New York.

SUMMARIES OF THE HEBREW SECTION

THE AGRICULTURAL HINTERLAND WEST OF ḤORBAT BARFILIYA, MODI'IN

ELENA KOGAN-ZEHAVI AND YEHIEL ZELINGER
(PP. 1*–27*)

Ḥorbat Barfiliya (map ref. NIG 1962/6491; OIG 1462/1491; Fig. 1) is one of the principal sites in the Modi'in region. Naḥal 'Anava, flanked on either side by arable soil, crosses the region to the north of the site. Beyond Naḥal 'Anava are terraced rocky hills in which different rock-hewn installations were located.

Due to the intensive development the area has undergone in recent years, numerous excavations and surveys were carried out in the area, including the agricultural hinterland of Ḥorbat Barfiliya. Prior to the construction of 'Emeq Ha-Ela Street, which runs along the course of Naḥal 'Anava, salvage excavations were conducted the length of its route. The northern part of the area had been utilized for growing crops; the walls that were exposed in the excavation and those that were discerned on surface level are all related to the intensive agricultural activity that transpired in this region. Two systems that represent two different methods of irrigation were exposed (Site 67; Plan 1; Figs. 2–4). The earlier system was founded on terraces situated perpendicular to the flow of the river channel. These prevented the soil from being eroded during flooding and allowed the water to percolate into the ground, while the channel itself was used for cultivation. The later system restricted the flow of water to the channel only, which protected the cultivation plots located on either side, but also resulted in the cessation of planting in the river channel. It seems that both systems were not built by individual farmers, but were an organized initiative to establish a long-term farming enterprise. It is not possible to precisely date the systems, but the pottery sherds discovered in the early system indicate that it already existed during the later part of the Byzantine period.

A more diverse picture was revealed in the southern part of the studied area. There, close to the riverbed, numerous farm fences were discerned from which it was concluded that they were used for agriculture (Plans 2–4). Rock-cut winepresses and other installations were exposed on the rocky hills that were unsuitable for cultivation. The hills were also utilized for grazing (Plans 5–12; Figs. 5–7). The presence of winepresses is evidence that vineyards were widespread in the region. The distribution and size of the winepresses and other installations in such an extensive area indicates that land was cultivated based on divisions into family estates. It is impossible to determine with certainty the date of the installations, but the pottery sherds discovered in some of them were attributed to the end of the Hellenistic and the Early Roman periods. In other installations, pottery dating to the Byzantine, Mamluk and Ottoman periods was discovered. One can therefore assume the installations do not predate the Hellenistic period and that some of them were used during this period.

At Site 39C (Plan 20; Figs. 8, 9) a cave was discovered that was first used for dwelling during the Early Bronze Age and later utilized for burial (see Milevsky and Khalaily, this volume). This cave is the first evidence that

a settlement from this period existed in the Modi‘in region. A settlement dating to the Intermediate Bronze Age was discovered c. 5 km southeast of the cave.

Captions to Illustrations

Fig. 1. Location map.
Plan 1. Site 67, plan and section.
Fig. 2. Site 67, general view of the center.
Fig. 3. Site 67, the pottery.
Fig. 4. Site 67, Walls 201–203, looking south.
Plan 2. Site 21, plan and section.
Plan 3. Site 50, plan and section.
Plan 4. Site 61, plan and section.
Fig. 5. Site 1, the winepress, looking northwest.
Plan 5. Site 1, plan and section.
Plan 6. Site 12, plan and section.
Plan 7. Site 13A, plan and section.
Plan 8. Site 13B, plan and section.
Fig. 6. Site 46, looking northwest.
Plan 9. Site 46, plan and section.
Fig. 7. Sites 14, 40, 41 and 46, the pottery.
Plan 10. Site 48, plan and section.
Plan 11. Site 52, plan and section.
Plan 12. Site 40, plan and section.
Plan 13. Site 3.
Plan 14. Site 5.
Plan 15. Site 59A, plan and section.
Plan 16. Site 59B, plan and section.
Plan 17. Site 66, plan and section.
Plan 18. Site 14, plan and section.
Plan 19. Site 64.
Plan 20. Site 39C, plan and section.
Fig. 8. Wall 1 in southern part of Cave 39C, looking southwest.
Fig. 9. Tomb in southwestern part of Cave39C.
Plan 21. Site 41, plan and section.